

ρες θυσίες.

Γύρω από τις 4 πλευρές της αύλης που είχε έσωτερικες διαστάσεις 56,50 x 58,50 μ. υπήρχε τετράστωο διπλό περιστύλιο με έσωτερική λίθινη αύλακα για την απομάκρυνση των νερών. Οι πύρινοι κίονες του ήταν ραβδωτοί ραβδικοί με κιονόκρανα διακοσμημένα με έρωτιδες. Παράλληλα, υπήρχε άλλη έσωτερική σειρά 14 (Β,Δ) και 13 (Α,Δ) κορινθιακών κίονων με κιονόκρανα, που είχαν πτερωτές Νίκες, συνολικά δηλ., 50 κίονες.

Στή βόρεια πλευρά του ανατολικού τμήματος του περιστυλίου (ή τό ανατολικό άκρο της Βόρειας) υπήρχε «οίκος» με πρόσοψη από δύο δωρικούς ημικίονες μεταξύ παρασπιδίων και με μεγάλο μαρμαρίνο βάθρο για υπερφυσικού μεγέθους άνδριάντα, ίσως αυτοκράτορα. Σέ αυτόν τόν «οίκο» βρέθηκε και άνδρική κεφαλή, έργο του Μεσσηνίου γλύπτη Δαμοφώντα (G. Despinis, AA 1966, 378 - 85). Οι όφθαλμοί του ήταν ένθετοι από διαφορετική ύλη και ή ταινία της κεφαλής πρέπει νά ήταν χρυσή.

Σάν 'Ασκληπιείο άναγνωρίστηκε αρχικά ό ναός από τόν E. Kirsten (AA 1964, 907 κ.έξ.) και τόν Γ. Δεσπίνη (AA 1966, 378 κ.έξ.) και ή ταύτιση πιστοποιήθηκε από αναθηματική για τόν 'Ασκληπιό και τήν 'Υγεία επιγραφή που βρέθηκε σέ εξέδρα στή ΒΑ γωνία της αύλης (Α. 'Ορλάνδος, ΠΑΕ 1971, 166 άριθ. 6) σάν συνδυασμός ελεύθερης - Ιερής 'Αγοράς με ένα 'Ασκληπιείο.

Τή σημασία του 'Ασκληπιείου σάν κέντρο της δημόσιας ζωής της πόλης υποδήλωσε ό Νικ. Παπαχατζής (Χαριστήριον εις 'Αν. Κ. 'Ορλάνδου Δ', 1967, 363 - 5), για τό όποιο πιστεύει ότι είχε ληφθεί πρόνοια δημιουργίας εύπρεπών χώρων μέσα σέ αυτό, οι όποιοί νά υπηρετούν άποκλειστικά τίς άνάγκες της θρησκευτικής και της πολιτικής ζωής και όχι τίς έπαγγελματικές άνάγκες. 'Ετσι, τό 'Ασκληπιείο, που είχε θεωρηθεί και από τόν Παισαυσία σάν χώρος της αγοράς της Μ., όπου ήταν στημένα τά πίο πολλά και τά πίο άξιοθέατα άγάλματα, εξέλαβε ό Παπαχατζής σάν, ίσως, τό έπισημότερο κέντρο της θρησκευτικής και της δημόσιας ζωής της Μεσσηνίας.

Σάν αίτία της έπιλογής του 'Ασκληπιείου ως κέντρο της δημόσιας ζωής της Μ. πρόβαλε ό Παισαυσίας τόν χαρακτήρα του 'Ασκληπιού σάν θεού του τόπου, για τόν όποιο οι Μεσσηνιοί ήταν ιδιαίτερα υπερήφανοι. Πρίν από τά τέλη του 4ου π.Χ. αί. κλήθηκε και ό 'Όμφαλίω νά ζωγραφίσει τίς έπισημότερες μορφές του ήρωικού παρελθόντος της Μεσσηνίας (τόν 'Αφαρέα και τούς γιούς του, τόν Κρεσφόντη, τόν Νέστορα και τούς γιούς του), στίς όποιες περιέλαβε τόν Λεύκιππο και τήν κόρη του, 'Αρσινόη (μητέρα του 'Ασκληπιού), τόν 'Ασκληπιό και τούς γιούς του.

Η κύρια 'Αγορά της Μ. ήταν τό εύθύς πρός Β (μετά τό Σεβάστειο) σύμπλεγμα κτισμάτων, τά όποια δέν έχουν άκόμα άνακαλυφθεί. 'Εκεί κοντά άναμένεται και ή άνακάλυψη της κρήνης 'Αρσινόης.

'Αλλα κτίσματα που έχουν άνασκαφεί είναι: 1) ΒΔ του 'Ασκληπιείου μιά διώροφη με έσωτερική ίωνική κιονοστοιχία στοά του δεύτερου μισού του 4ου π.Χ. αί., μπροστά από τήν όποία ήταν μιά ήμικυκλική εξέδρα, 2) 250 μ. ΝΑ του 'Ασκληπιείου βρέθηκε ή γωνία ενός Ρωμαϊκής έποχής κτίσματος, που περιλάμβανε πολλά άγάλματα και 3) ψηλά πρός τήν κορυφή της 'Ιθώμης έχει έρευνηθεί ό πρός Α στραμμένος ίωνικός (διαστάσεων 16,30 x 10,13 μ.) με βωμό ναός της 'Αρτέμι-

δος Ιωνάτιδος που περιλαμβάνει πρόναο και σηκό με μωσαϊκό από βότσαλα και βάση λατρευτικού αγάλματος (δέ μνημονεύεται από τόν Παισαυσία).

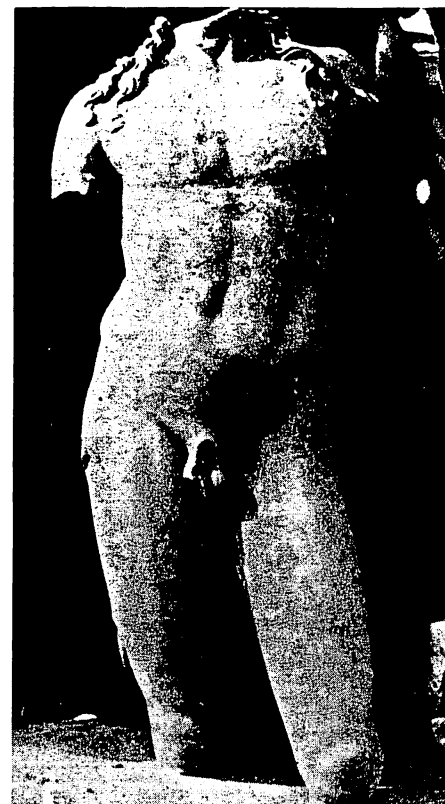
Τό πολίτευμα της Μ. ήταν, στό σύνολό του, όλιγαρχικό τιμοκρατικό, με μιά εξαίρεση τήν προσπάθεια που έγινε τό 215 - 4 π.Χ. για μιά δημοκρατική άλλαγή, πράγμα που διάρκεσε έλάχιστα. Η γή άνήκε σέ έλάχιστες οικογένειες και οι πολλοί κατείχαν 3% μόνο του συνόλου των έδαφών με έπίπτωση τήν άδυναμία τους νά έγγραφούν στίς φυλές. 'Από τόν 3ο π.Χ. αί. έπικεφαλής ήταν οι 'Εφοροι (ένας για κάθε μιά από τίς 5 φυλές).

Η όχύρωση της Μ. έπέτρεπε στους κατοίκους νά άποκρούουν τούς έχθρούς τους. 'Ετσι, ή πόλη προσβλήθηκε χωρίς έπιτυχία από τόν Κάσσανδρο, τόν Δημήτριο Β', τόν Φίλιππο Ε' της Μακεδονίας και τόν Νάβι της Σπάρτης (201 π.Χ.), που κατέλαβε προσωρινά τήν πόλη, αλλά ύποχώρησε πρός του έπερχόμενου Φιλοποίμενος από τή Μεγαλόπολη.

Στόν πόλεμο με τήν 'Αχαϊκή Συμπολιτεία (183 π.Χ.) μετέλεσα λόγω έπιτυχιών των Μεσσηνίων και ό Φιλοποίμην, που συνελήφθη αιχμάλωτος στήν πρώτη με τούς Μεσσηνίους σύγκρουση (182 π.Χ.) και θανατώθηκε 70ετής, με άποτέλεσμα νά έπεκταίνε τίς έπιθέσεις του ό Λυκόρτας με τίς δυνάμεις του στή Μεσσηνία και νά έπιτύχει τήν παράδοση των ένόχων, τήν εκ νέου έσοδο της Μεσσηνίας στήν 'Αχαϊκή Συμπολιτεία και τήν έγκαθίδρυση φρουράς στήν 'Ιθώμη.

Κατά τή Ρωμαϊκή έποχή ή Μ. διατήρησε τή σημασία της, ένώ συνεχίστηκε και με συμμετοχή των Ρωμαίων ή ύπαρξη φεουδαρχικού συστήματος με οργανωμένες μεγάλες εκτάσεις στήν κατοχή λίγων οικογενειών. 'Επί Αυγούστου Ιδρύθηκαν και έπισκευάστηκαν διά-

'Ανδριάντας νεαρού Διονύσου ή 'Απόλλωνος από τήν πρός του Βουλευτηρίου στοά. 'Αρχές 3ου π.Χ. αί.



φορα δημόσια κτίρια και Ιερά στή Μ., ένώ στήν έποχή των Σεβήρων επάνεκτησε ή πόλη τό δικαίωμα κοπής νομισμάτων. Σέ έπιγραφή στήν 'Ολυμπία ή Μ. άποκαλείται «μητρόπολις» μεταξύ των έλληνίδων πόλεων των Αυτοκρατορικών χρόνων. Η Μ. μνημονεύεται στήν τελευταία πηγή της αρχαιότητας, που ήταν, για τήν περίπτωση, ένας κατάλογος μεσσηνιακών πόλεων.

Στή βορειότερη κορυφή της 'Ιθώμης, πάνω σέ πελώριο φυσικό βράχο κτίστηκε επί Λέοντος 'Ισαύρου (726 μ.Χ.) ή παλαιά του Βουρκάνου (Βουλκάνου) μονή της Κοίμησης της Θεοτόκου από μοναχούς που έφευγαν, πιθανόν, τόν εικόνομαχο αυτοκράτορα. Σέ χαμηλότερο σημείο κτίστηκε τό 1712 νοτιότερα της μονής μετόχι με 'Εκκλησία που άντικατέστησε τήν αρχική μονή (ύψόμετρο 383) και άποτελεί τώρα πόλο έξλης για τούς θρησκευόμενους Μεσσηνίους (Παισαυσίας 'Εκδοτικής, Γ', σ. 136 - 7, 139).

Λατρείες. 'Από τήν άπαρίθμηση των Ιερών και των αναθημάτων είναι σαφές ότι κύρια λατρεία ήταν ή του Διός 'Ιθωμάτα και του 'Ασκληπιού. 'Επίσης, τό Ιερό της Δήμητρας χαρακτηριζόταν σάν «άγιον» και, όπως και τό χάλκινο άγαλμα του 'Αγελάδα, ήταν τό συχνότερο έμβλημα στα νομίσματα της Μ., έτσι και ή κεφαλή της Δήμητρας συνόδευε τίς περισσότερες φορές τό λατρευτικό άγαλμα της 'Ιθώμης στα νομίσματα της Μ. Ηγετική θέση στήν πόλη είχε και ό Ιερέας του Διός 'Ιθωμάτα που ήταν επώνυμος Ιερέας στή Μεσσηνία.

Οι Ιεροί γέροντες της Ούπησιδας ήταν στενά συνδεδεμένοι με τή λατρεία της 'Αρτέμιδος. Οι λοιπές θεότητες της Μ. έμφανίζονταν, άνάλογα με τή σπουδαιότητά τους, στα νομίσματα της Μ. που κυκλοφορούσαν σέ όλη τή Μεσσηνία.

Τά νομίσματα της πόλης της Μ. είχαν τήν έπιγραφή ΜΕΣΣΑΝΕΩΝ και ήταν άργυρά τετράδραχμα και στατήρες με τήν κεφαλή της Δήμητρας και τό άγαλμα του κεραύνιου Διός 'Ιθωμάτα. Στους Ρωμαϊκούς αυτοκρατορικούς χρόνους χρησιμοποιήθηκε και ή μορφή της Μ., επώνυμης της πόλης. Συνολικά, στα νομίσματα της Μ. άπεικονίστηκαν ό 'Απόλλων, ή 'Αρτεμις, ό 'Ασκληπιός, ή 'Αθηνά, ό 'Ηρακλής, ό 'Ερμής (Παισαυσίας Γ', σ. 119).

Βιβλιογραφία: Le Bas - Waddington H., *Voyage archéologique*, IV, L. Vial Borelli, Encicl. d' arte ant. IV (1961), 1082 κ.έξ. *Minnesota Messenia Expedition*, ed. by W. A. Mc Donald - G. Rapp, 1972, 89 κ.έξ. Meyer E., *Messene*, RE Suppl. XV, 1978, 136 - 155. Παπαχατζής Νικ., *Παισαυσία 'Ελλάδος Περιήγησις, Γ' (Μεσσηνιακά)*, 1979.

Γ. Σ. ΚΟΡΡΕΞ

ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΚΔΟΣΗΣ

Μεσσηνία. Η χώρα Μεσσηνία είχε αρχικά τό δνομα Μεσσήνη τό όποιο ήταν προελληνικό (-σσ, -ήνη). Στους 'Ελληνιστικούς χρόνους, όταν τό δνομα της πόλης 'Ιθώμης μετατράπηκε σέ Μεσσήνη, όλη ή ΝΔ περιοχή της Πελοποννήσου μετονομάστηκε σέ Μεσσηνία. Κατά τούς Ρωμαϊκούς αυτοκρατορικούς χρόνους και μετά γραφόταν με ένα -σ (Μεσσηνία).

Προϊστορικοί χρόνοι

Παλαιολιθική έποχή. 'Αν και μέχρι τή δεκαετία του 1980 δέν ύπάρχει άθθεντικό βέβαιο παράδειγμα παλαιολιθικού οικισμού στή Μεσσηνία, φαίνεται όμως ότι σύντομα θά ύπάρξουν αρκετά στοιχεία από ένα σπήλαιο στή βραχώδη πρός τό 'Ιόνιο ακτή του λόφου του Προφήτη 'Ηλία (ΒΔ του όρμου του Ναβαρίνου και του όρμου της Βοδόκοιλιάς) που είναι προσιτό μόνο από τή θάλασσα. 'Αλλες έπιθανές θέσεις στή Μεσσηνία, που πρέπει νά



Βοϊδοκοιλιά. Άγγείο με διάτρητο λαιμό από τον ΠΕ II οικισμό.

έξεταστούν από ειδικούς, είναι κοντά στη Φαρακλάδα, στην ακτή των Νιχωριών, και κοντά στη Βελίκα.

Νεολιθική εποχή. Άραιή ήταν η κατοίκηση κατά τους Νεολιθικούς χρόνους σε όλη τη Μ., όπου θά υπήρχαν δέκα - δεκαπέντε, τουλάχιστον, θέσεις που αντιπροσωπεύουν και σπήλαια και κορυφές λόφων, κοντά στην ακτή ή στα ενδότερα. Καλύτερα γνωστά είναι το σπήλαιο του Νέστορος στη βόρεια πλαγιά του Κορυφασίου (βλ.λ.) από τις ανασκαφές του W. McDonald και της 'Αρχαιολογικής 'Εταιρείας (1980) που κατοικήθηκε και στην ύστερη Νεολιθική εποχή (πρώιμη και ύστατη φάση) και μετά χρησιμοποιήθηκε σε όλες τις εποχές του Χαλκού και των Ιστορικών χρόνων.

Όλη η περιοχή του παρακείμενου δρμου της Βοϊδοκοιλιάς είχε κατοικηθεί στους τελευταίους Νεολιθικούς χρόνους και ιδιαίτερα η θέση όπου ο μεταγενέστερος πρωτοελλαδικός οικισμός. Τότε υπήρχε και έπικοινωνία με τις Κυκλάδες για την προμήθεια όψιανού. 'Αβέβαιες νεολιθικές θέσεις είναι η Χώρα

Βοϊδοκοιλιά. Πίθος με πλαστική όφιοειδή διακόσμηση.



(Βολιμίδια) και ο 'Εγκλιανός, όπου υπήρχε κατοίκηση σε όλες τις επόμενες εποχές του Χαλκού. Μεμονωμένα νεολιθικά ευρήματα είναι πολυάριθμοι λίθινοι νεολιθικοί πελέκεις από τον Χανδρινό Πυλίας και άλλοι από τη Βίγλα (Μηδέν) Πύλου.

Η ύστατη νεολιθική φάση στη Μ. πιθανόν να διήρκεσε και σε όλο το πρώτο μισό της 3ης χιλιετίας π.Χ., μιά και δεν έχουν ακόμα διαπιστωθεί στρώματα ΠΕ I φάσης που, σάν αὐτοτελής περίοδος, δέν ὑφίσταται.

Πρωτοελλαδική (ΠΕ) εποχή (3000 - 2000/1900 π.Χ.). Οι ΠΕ οικισμοί σχηματίζονταν, όπως και στην υπόλοιπη ήπειρωτική χώρα, συνήθως κοντά στις ακτές (Βοϊδοκοιλιά (βλ.λ.), 'Εγκλιανός (βλ.λ.), αλλά και στα ενδότερα, όπως στην Πυλία, Παπούλια, στάν Κάτω και Μέσο Πάμισο και στα 'Ακοβίτικα). Η κατοίκηση περιορίζεται στην περίοδο άκμης του ΠΕ πολιτισμού, δηλαδή στη δεύτερη ΠΕ φάση, κατά την οποία σημειώθηκε συνεχής κατοίκηση με αλληλοδιάδοχες οικοδομικές φάσεις στους οικισμούς που ανασκάφθηκαν και κατά τις αρχές της επόμενης ΠΕ III A φάσης. Συνολικά υπήρχαν περισσότεροι από 20 οικισμοί και οι W. McDonald και R. Hope Simpson υπολογίζουν σε 3.000-4.000 ψυχές το συνολικό πληθυσμό της Μ. στους χρόνους εκείνους, αλλά θά ήταν σαφώς μικρότερος.

Από τους οικισμούς, που ανασκάφθηκαν στη Μ. και τα έπιφανειακά ευρήματα που σημειώθηκαν σε διάφορες θέσεις, είναι σαφές ότι ο κοινός για την ανατολική ελλαδική περιοχή και τη Στερεά 'Ελλάδα πολιτισμός, που είναι γνωστός σάν «ΠΕ κοινή» ήταν εξαπλωμένος εκείνους τους χρόνους σε όλη τη Ν, ΝΔ και Δ Πελοπόννησο, όπως διαπιστώνεται από τις έρευνες στο Λέπρεο (βλ.λ.). Αντίθετα, ΠΕ I και ΠΕ III B φάσεις δέν φαίνεται νά εκπροσωποῦνται σάν αυτόνομες περίοδοι και φαίνεται ότι υπήρχαν κενά ανάμεσα στη Νεολιθική και στην ΠΕ άφ' ενός και την ΠΕ και την ΜΕ εποχή άφ' έτερου.

Η ποιότητα της κεραμικής και το μέγεθος των κατοικιών έδειξαν ότι οι οικισμοί μετείχαν ένεργά στην πολιτιστική εξέλιξη της εποχής τους, έχοντας διαρκή έπαφή με τον υπόλοιπο ΠΕ κόσμο. Αντίθετα προς την ύπαρξη οικισμών (Κόκλα - Ράχι Χάνι, 'Αριστοδήμιον - Γλυκορίζι, Γιαννιτοχώρι - 'Αγιος Γεώργιος, 'Ακοβίτικα, Βοϊδοκοιλιά) άπουσιάζουν ολοκληρωτικά τά σύγχρονα νεκροταφεία που άποτελούν ώς προς τή μορφή τους τά έρωτηματικά της εποχής. Μοναδικό πιθανολογούμενο παράδειγμα τά έπισημανθέντα από τον McDonald έξάρματα στο ανατολικό πλάτωμα του λόφου του Προφήτη 'Ηλια (άνάμεσα στο Πετροχώρι και στη Βοϊδοκοιλιά).

Τά δύο μέχρι τώρα καλύτερα γνωστά ΠΕ κέντρα είναι τά 'Ακοβίτικα (5 χλμ. δυτικά της Καλαμάτας) και η Βοϊδοκοιλιά (ΒΔ έξω από τον δρμο του Ναβαρινού), σημεία που άνήκουν σε μεγαλύτερες περιοχές (πεδιάδα Παμίσου, ΔΒΔ Πυλίας).

Η ανασκαφή στα 'Ακοβίτικα άποκάλυψε άπλώς τίς οικιστικές μονάδες χωρίς νά έρευνηθεί τό έσωτερικό τους (Π. Θέμελης, Θ. Καραγιωργα). Πιστοποιήθηκε η ύπαρξη μεγάλων κτισμάτων με παχύτατα λίθινα θεμέλια, ύψους 1 μ., που είχαν τρεις, τουλάχιστον, χώρους και συχνά διπλούς τοίχους (ό έξωτερικός συμπληρωματικός για ύποστήριξη). Κατά τίς διαστάσεις τό κτίσμα Α ήταν μεγαλύτερο της Οικίας των Κεράμων της Λέρνας (βλ.λ.). Η άνωδομή ήταν από ώμοπλίνθους και η στέγασή της από σχιστολιθικές πλάκες. Άποθηκευ-

τικοί χώροι δέν διαπιστώθηκαν (μόνοι οι γνωστοί και από τή Λέρνα έπιμήκης πλευρικοί διάδρομοι που βρέθηκαν και στη Βοϊδοκοιλιά).

Στή Βοϊδοκοιλιά (κάτω από τό Μεσοελλαδικό οικισμό), όπου έρευνάται ένας περιορισμένης έκτασης (30 x 30 μ.) οικισμός, διαπιστώθηκε συνεχής κατοίκηση στους ΠΕ II χρόνους και, μάλιστα, τρεις αλληλοδιάδοχες (όπως και στη Λέρνα) αρχιτεκτονικές άνακατασκευές.

Όπως και στα 'Ακοβίτικα, τό οικοδομικό ύλικό στη Βοϊδοκοιλιά δέν προέρχεται από τήν περιοχή του οικισμού και αυτό υποδηλώνει, όρθά, κατά τους W. McDonald και R. Hope Simpson τήν ύπαρξη κοινωνικής και πολιτικής όργάνωσης κατά τους χρόνους εκείνους, όποτε υπήρχε κεντρική έξουσία (Λέρνα, Βοϊδοκοιλιά). Τό σύστημα στέγασης δέν διαπιστώθηκε άκόμη από έλλειψη στοιχείων, αλλά φαίνεται ότι ήταν ξύλινη και έλαφρά, ενώ η άνωδομή ήταν από ώμοπλίνθους.

Η κεραμική περιλάμβανε άρχέγονους τύπους ΠΕ II κύμβης και τούς χαρακτηριστικούς τύπους άγγείων των ώριμων και ύστατων ΠΕ II χρόνων (φιαλίδια, κύμβες, άσκαί κτλ.) και κύμβη με τροχήλατο ύστατο ΠΕ II B άγγείο. Η άφθονία λεπίδων, άπολεπισμάτων και ενός πυρήνα στη Βοϊδοκοιλιά, αλλά και στην ύπολοιπη Μ., υποδηλώνει τίς έμπορικές έπαφές της με τίς Κυκλάδες, ενώ ο κοντινός δρμος έξασφάλιζε τό λιμενισμό των πλοίων.

Μεσοελλαδική (ΜΕ) εποχή (2000/1900 - 1580/1550 π.Χ.). Με τήν άφιξη των πρώτων 'Ελλήνων ('Ινδοευρωπαίων στην καταγωγή) στην αρχή της ΠΕ εποχής (2000 - 1900 π.Χ.) έρμηνεύεται από τον Meyer και τους W. McDonald και R. Hope Simpson ο σημειούμενος τριπλασιασμός στην άπότομη αύξηση (μέχρι τό τέλος της ΜΕ εποχής) του πληθυσμού που υπολογίστηκε από τους W. A. McDonald και R. Hope Simpson σε 10.000 ψυχές. Γεγονός είναι ότι έπήλθαν σημαντικές άλλαγές που όφειλονται, πιθανότατα, στο νέο φύλο που θεωρείται ότι κατέφτασε στη Μ. αλλά και στην αύξηση του ίθαγενοῦς στοιχείου. Η πραγματικότητα όμως, όσον άφορά στην άφιξη ή όχι νέου φύλου στη Μ., θά διασαφηνιστεί μόνο όταν ανασκαφούν τά ΠΕ νεκροταφεία των θέσεων Βοϊδοκοιλιά και 'Ακοβίτικα.

Έτσι, σε αντίθεση με τή ζωηρή κατοίκηση στην ακτή και τό έσωτερικό της πεδιάδας του Κάτω Παμίσου και του 'Αριος (Καλαμάτα) στους ΠΕ χρόνους, η κατοίκηση στους ΜΕ χρόνους μειώθηκε άισθητά και περιορίστηκε σε θέσεις σε σημαντική άπόσταση από τίς ακτές που κατοικήθηκαν και στους Μικηναικούς χρόνους (ΥΕ), ενώ μεγάλη πληθυσμιακή αύξηση σημειώθηκε για λόγους ίδιουσγκρασίας των νέων κατοίκων στη δυτική ακτή της Μ. και τίς από αυτές προσπίτες μεσάνειες πεδιάδες (α) στην προς Β -ΒΑ τήν Πύλου (Πύλια), σε ομάδες με έπίκεντρο τόν 'Εγκλιανό ή ανατολικότερα από τήν Κουκουνάρα και πέρα ώς τή Βελίκα (στη ΒΔ έσοχή του Μεσσηνιακού κόλπου), β) στην προς Β της νήσου Πρώτης παράλια περιοχή, γ) στον αλύνια του Κυπαρισσήεντος της Κυπαρισσίας ώς τήν κοιλάδα της Σουλιάς και δ) βορειότερα, ιδιαίτερα, στην περιοχή του 'Αλφειού. Ίσως η προτίμηση αυτή για παραλιακές - πεδινές έγκαταστάσεις στη δυτική ακτή νά όφειλόταν σε κάποιο φύλο από βορειότερα μέρη κατά μήκος της Δ άκτής της Πελοποννήσου. Η άλλη θέση του N. Valmin για κατοχή της ΝΔ Πελοποννήσου από ένα άδριατικό φύλο με χαρακτηριστική

έγχαρακτη κεραμική (άδριατική κατ' αυτόν πού συμβάδιζε με την φαία μινυακή και την άμαυρόχρωμη κεραμική), εγκαταλείφθηκε από τον ίδιο.

Πέρα από έναν αριθμό οικισμών στις άκτες, τό σημαντικότερο ποσοστό οικισμών βρισκόταν στα μεσόγεια, στους αύλωνες ποταμών και ιδιαίτερα πάνω σε λόφους και βουβά. Υπολογίζεται ότι υπήρχαν 100, τουλάχιστον, θέσεις και οικισμοί πού κατοικήθηκαν στους ΜΕ χρόνους. Ταυτόχρονα έμφανίστηκε (και ισχύει για όλη την ήπειρωτική Ελλάδα σε αυτή την περίοδο) τό νέο ταφικό μνημείο, ό τύμβος με όμαδικές ταφές μιας οικογένειας ή ενός γένους σε πίθους.

Κοσμική αρχιτεκτονική. Όρισμένες ΠΕ θέσεις εγκαταλείφθηκαν, άλλες κατοικήθηκαν ή χρησιμοποιήθηκαν κατ' άλλο τρόπο και στους ΜΕ χρόνους. Τό μόνο γνωστό παράδειγμα (πέρα από τά Νιχώρια) οικισμού πού καλύπτει τό σύνολο τής ΜΕ εποχής είναι ή στρατηγικής σημασίας Μάλθη (βλ.λ.), στό πέρασμα από τό Στενωκλάριο πέδιο στην κοιλάδα τής Σουλιμάς, πού όχυρώθηκε, όμως, μόνο στό τέλος τής εποχής αυτής για είδικούς, προφανώς, λόγους. Οι κατοικίες τής Μάλθης ήταν σε μικρό ή έπιμηκέστερο αψιδοειδές σχέδιο, καθώς και όρθογώνια κτίσματα λίγων ή περισσότερων δωματίων. Οι κάτοικοι τής Μάλθης άσχολούνταν άποκλειστικά με τή γεωργία και τή κτηνοτροφία.

Άπό τό (σήμερα) νησάκι Νησακούλι Μεθώνης προέρχεται και πιθανό παράδειγμα βωμού ΜΕ χρόνων. Τέλεια έρήμωση έμφανίζεται στην άνατολική άκτ ή του Μεσσηνιακού κόλπου, πολιτιστικά, δηλ., μετέχει του ΜΕ πολιτισμού ή πλευρά του Ιονίου πελάγους και ή ένοχώρα τής. Οι Μεσοελλαδίτες Μεσσηνιοί άπομακρύνονται από τά παράλια και στρέφονται στην άγροτική οίκονομία.

Η μετάβαση από την ΠΕ στην ΜΕ εποχή.

Όσον άφορα στή μετάβαση από την ΠΕ II/III φάση στην ΜΕ εποχή υπάρχει ακόμα άπόλυτη άβεβαιότητα από έλλειψη όποιουδήποτε στοιχείου, άφου δέν υπάρχουν εύρήματα από την ΠΕ IIIB φάση. Επίσης, δέν έχει γνωσθεί ακόμα τί έγινε μετά την καταστροφή του τέλους τής ΠΕ II/IIIA φάσης στή Βοϊδοκοιλιά. Χονδροειδής κεραμική με ζεύγη μαστοειδών άποφύσεων δίπλα στις λαβές βρέθηκε πάνω στον πρώιμο ΜΕ τύμβο τής Βοϊδοκοιλιάς, όπως στην ΠΕ III Λέρνα και στό ΠΕ III Λευκαντί, αλλά ή χρονολόγησή τους στή Βοϊδοκοιλιά δέν είναι σαφής (μάλλον ΜΕ).

Παρόλα αυτά ή Βοϊδοκοιλιά είναι χαρακτηριστικό παράδειγμα συνέχισης κατοχής θέσης, όπου ό χώρος του καταστραφέντος ΠΕ II οικισμού χρησιμοποιήθηκε στην αρχή, άκριβώς τής ΜΕ εποχής, τό άργότερο, σαν νεκροταφείο οικογένειας τής περιοχής. Η ίδια περίπτωση ισχύει και για τον τύμβο στην κορυφή του κοντινού λόφου του Προφήτη Ηλία και για τους τύμβους Λεύκης - Καλντάμου (ΒΔ τής Χώρας).

Στή θέση Άγ. Ιωάννης Παπουλίων τον ΠΕ II οικισμό άκολούθησε διψιμος ΜΕ τύμβος πού χρησιμοποιήθηκε μέχρι τουλάχιστον τό τέλος τής ΜΕ εποχής.

Ταφική αρχιτεκτονική. Και οι δύο τύμβοι (Βοϊδοκοιλιάς, Άγίου Ιωάννου Παπουλίων) είναι τά παλαιότερα γνωστά δείγματα ΜΕ ταφικών μνημείων στην Μεσσηνία. Συνολικά, σε όλη τή Μ. υπάρχουν πολλές δεκάδες τύμβων διάφορων τύπων πού περικλείουν ή άποτελούν τά ταφικά μνημεία τής ΜΕ ή τής ΥΕ ή και των δύο περιόδων [(Βοϊδοκοιλιά και, πιθα-



Άεροφωτογραφία του τύμβου του Άγ. Ιωάννου Παπουλίων.

ώς, Τουρλιδίτσα), όπου στον ΜΕ τύμβο περιλήφθηκε και ό Πρωτομυκηναϊκής περιόδου θολωτός τάφος]. Οι τύμβοι αυτοί παρακολου-

Ταφικό πιθάρι από τον τύμβο Κοκοράκου.

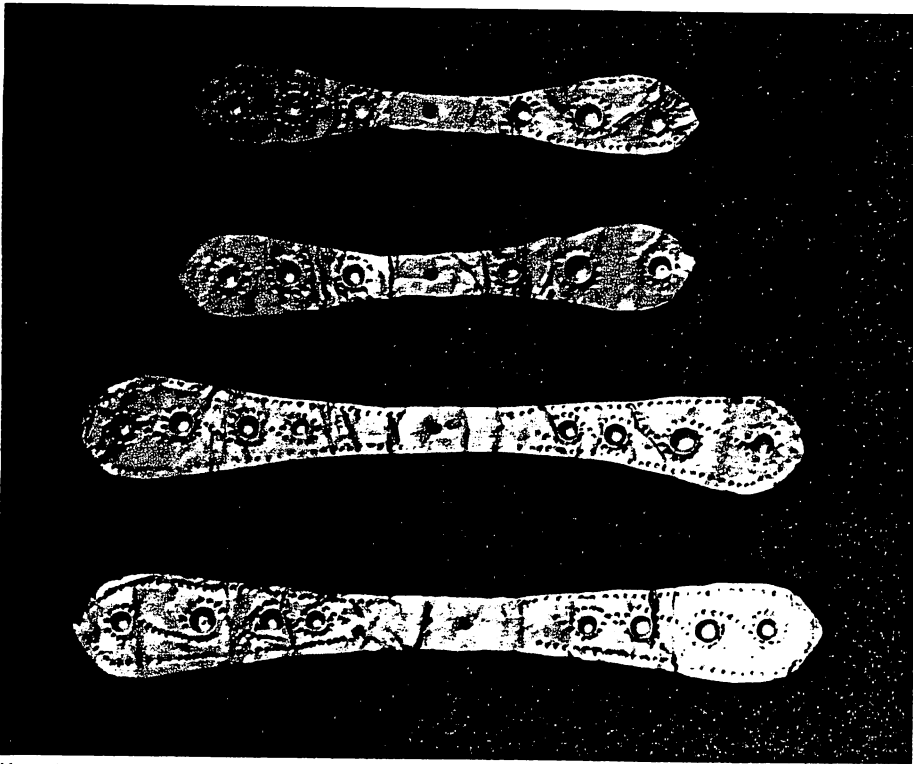


θούνται από τον Κυπαρισσήεντα ως και την Πυλία σε όλη της την έκταση. Είδικά οι βορειότεροι του Έγκλιανού τύμβοι (Λεύκη - Καλντάμου) άνηκαν σε άλλους ΜΕ οικισμούς πού είχαν δημιουργηθεί σε στρατηγική θέση με καλύτερη από τον Έγκλιανό θέα προς τον όρμο του Ναβαρίνου.

Ό χαμηλός, κωνικού σχήματος, κυκλικός τύμβος τής Βοϊδοκοιλιάς, διαμέτρου 12 - 13 μ. και ύψους 1 μ., δημιουργήθηκε με συσσώρευση χώματος. Σάν επικάλυψη υπήρχε λίθινος μανδύας. Ό περιβόλος από μεγάλους άργούς λίθους από τό οίκοδομικό υλικό του ΠΕ οικισμού χρησίμευε ως άναλημματικός τοίχος και ό ανεξάρτητος έξωτερικός περιβόλος στην άνάδειξη του μνημείου. Οι ταφές γίνονταν μέσα σε μεγάλους πίθους και ό τύμβος χρησιμοποιήθηκε μόνο στην αρχή τής ΜΕ χρόνων.

Ό τύμβος του Άγ. Ιωάννου Παπουλίων, διαμέτρου 12,25 μ., μοιάζει με κρεμμύδι και παρουσιάζει δύο άλληλοδιάδοχες φάσεις. Οι ταφές γίνονταν σε μεγάλους πίθους με τό στόμιο προς τά έξω και ήταν συνήθως άκτέριστες, υπήρχαν, όμως, μινυακοί άνθραροι και ΜΕ άγγεία, κυρίως από μικρούς πίθους με ταφές νηπίων.

Ό τύμβος Κοκοράκου (δυτικά τής Περιστεριάς Κυπαρισσίας) ήταν άνοικτός στον ουρανό χωρίς λίθινη επικάλυψη, αλλά με κρηπίδα από κροκάλες του κοντινού Κυπαρισσήεντα, ταφικούς πίθους και μελανή μινυακή κεραμική. Οι πρώιμοι ΜΕ τύμβοι τής Μ. είναι οι παλαιότεροι τής ήπειρωτικής χώρας και υποδηλώνουν την πρωτοπορία τής Μ. στην δημιουργία και εξέλιξη ταφικών μνημείων τής εποχής του



Χρυσές ταινίες από τό μικρό ΜΕ - ΥΕΙ τάφο τής Περιστεριάς.

Χαλκού. Χρονολογικά ύστεροῦν μόνο ἀπό τοὺς τύμβους «B» τής Λευκάδας καί ἀποτελοῦν μιά ἀλυσίδα, τῆς ἀρχῆς τής ὁποίας δέν πρέπει νά ἐρευνήσουμε βορειότερα ἀπό ἔλ- λειψη ταφικῶν πίθων.

Οἱ τύμβοι, ἄν καί σάν ταφικά μνημεῖα ἐμφανίστηκαν πρῶτα στή Δ - ΝΔ Πελοπόννησο καί μετὰ στήν Ἀργολίδα, πράγμα πού κάνει πιθανή - ὄχι βέβαιη - τήν ἀπό Β προέλευσή τους, ἐντούτοις ἐμφάνισαν ἐξαιρετικά πρῶτους τύπους πρῶτης μελανῆς μινυακῆς κεραμικῆς καί δείγματα τῶν black burnished flasks, πού θεωροῦνται ἀντιπροσωπευτικά προϊόντα τής ἀργολικῆς μινυακῆς κεραμικῆς.

Τό γεγονός ὅτι στοὺς τάφους - τύμβους τής ἑλληνικῆς περιοχῆς (Λευκάδα, Δ - ΝΔ Πελοπόννησος) ὑπάρχει σέ ἀπόλυτη διάδοση καί ἐφαρμογή ἢ χρήση τῶν ταφικῶν πίθων γιά τίς ταφές, ὑποδηλώνει ὅτι δέν ὑπάρχει σχέση μέ τό Βορρά (Βαλκάνια), ὅπου ἀπουσιάζουν τε-

λείως οἱ ταφικοί πίθοι. Ἐπίσης, ταφικοί πίθοι δέν ἔχουν διαπιστωθεῖ στοὺς τύμβους τής Ἀργολίδας (Ἄσινη, Δενδρά). Παρόμοια ἀντιμετώπισε τό θέμα καί ὁ Fr. Schachermeyr (AA 1962, 284), πού ὑποστήριξε ὅτι δέν ὑπάρχουν ἐνδείξεις γιά μετανάστευση ξένων φυλετικῶν στοιχείων. Πρέπει νά σημειωθεῖ, ἐπίσης, ὅτι οἱ ταφικοί πίθοι στή Μ. χρησιμοποιοῦνταν γιά ταφές ἐνηλίκων σέ ἀντίθεση μέ πολλές περιπτώσεις τῆς ὑπόλοιπης ἡπειρωτικῆς Ἑλλάδας ἀπό ὅπου εἶναι γνωστές ταφές ἐνηλίκων καί νηπίων. Βέβαια χρησιμοποιήθηκαν καί στή Μ. σέ ὀρισμένες περιπτώσεις ταφικοί πίθοι γιά παιδιά, νήπια καί βρέφη, ὅπως στόν τύμβο Ἰωάννου Παπουλίων καί στή Μάλθη. Ὅσον ἀφορᾷ, τέλος, στοὺς θεωρούμενους τύμβους στό Σαμικό - Κλειδί καί στό Μακρύσια, ἀπό ὅπου ἀπουσιάζουν οἱ ταφικοί πίθοι, τά ταφικά αὐτά μνημεῖα εἶναι θολωτοί τάφοι. Τά ταφικά μνημεῖα τῶν ἐπόμε-

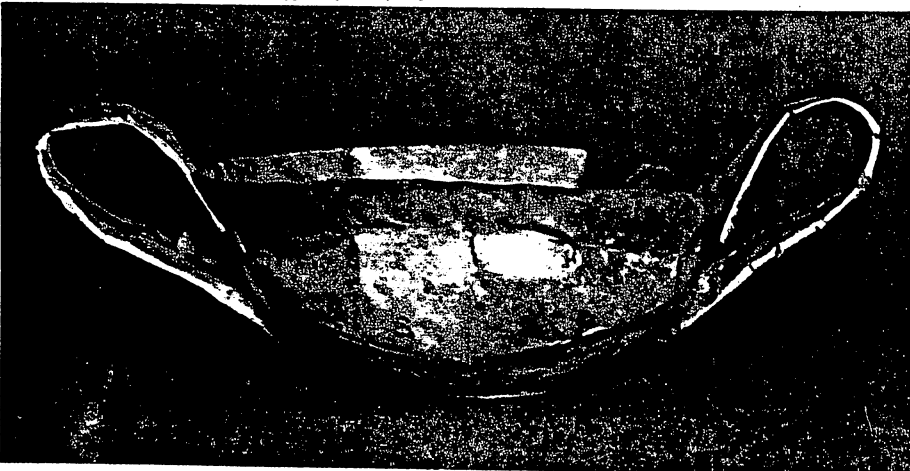
νων ΜΕ περιόδων ἐμφανίζονται ποικιλόμορφα, ὅπως οἱ λάκκοι στή Μάλθη, οἱ ἀπλοί ἀπό πλακωτοῦς ἢ ἀργούς λίθους περίκλειστοι τάφοι τῆς Βοῖδοκοιλιάς, ὁ λακκοειδῆς 1 τοῦ Κεφαλοβρύσου - Βολιμιδίων (βλ. λ. 2ης ἐκδ.), στή Χώρα μέ συνεσταλμένες ταφές καί πλήθος σπάνιων ἀγγείων (διμιτεῦς, τετραμιτεῦς, δέπας ἀμφικύπελλον) καί μικρότατες αἰχμές βελῶν, ὁ ταφικός πίθος ἀπό τό Νησακούλι, ἄλλος ἀπό τή Μάλθη, οἱ κανονικοί καί μικροί κιβωτόσχημοι ἐπενδυμένοι τάφοι (intratombal) στή Μάλθη καί ἄλλοι μικροί στόν τύμβο Παπουλίων καί κάτω ἀπό τό δάπεδο τῶν δωμάτων τῆς Α καί Β Οἰκίας τῆς Περιστεριάς, ὁ τετράπλευρος ἀκανόνιστος μέ ἐσωτερικές στρογγυλεμένες γωνίες κτιστός (2,45x2,52) ἀκριβῶς κάτω ἀπό τήν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους τάφος, κάτω ἀπό τόν περίβολο (Δ) τοῦ θολωτοῦ τάφου 1 τῆς Περιστεριάς μέ πλήθος χρυσῶν κοσμημάτων καί κεκαμμένο μεγάλο χάλκινο ξίφος κατά τό συνηθισμένο ἔθιμο τῆς Δ - ΝΔ Πελοποννήσου καί, τελικά, στό τέλος πάντα τῆς ΜΕ ἐποχῆς, ὁ θολωτός τάφος πού ἐμφανίζει τήν τελείωση τοῦ ταφικοῦ μνημείου τοῦ τύμβου στήν ἐποχή τοῦ Χαλκοῦ (Ἰσμάναγα Κορυφασίου, 4ος καί Βαγενά Ἐγκλιανοῦ, 4ος καί 5ος Τουρκοκίβουρων Καρποφόρας, 2ος Γουβαλάρη).

Ὁ τύμβος Κισσοῦ Πυλίας ἀνήκει εἴτε στή τέλη τῆς ΜΕ ἐποχῆς εἴτε στή Μυκηναϊκή ἐποχή. Στόν τύμβο βρέθηκαν ταφικοί πίθοι καί ἀπλές λίθινες, σάν περίβολοι, ἐπιφανειακές κατασκευές γιά τήν ταφή φτωχῶν χωρικῶν. Στά τέλη, ἀκριβῶς, τῆς ΜΕ ἐποχῆς ἀνήκουν τά τυμβοειδή ἐξάρματα Καρινίων Κρεμμυδίων Πυλίας μέ ταφικούς πίθους καί θολωτοῦς τάφους καί Γουβαλάρη «α», «β», 2 Κουκουνάρας Πυλίας μόνο μέ θολωτοῦς τάφους.

Σέ ὅλα τά ΜΕ ταφικά μνημεῖα οἱ νεκροί θάβονταν σέ συνεσταλμένη στάση καί, γι' αὐτό, ἦταν ἀρχικά μικροί οἱ τάφοι, πού χρησίμευαν, βέβαια, κατά περιπτώσεις, γιά ἀνακομιδές ὀστέων. Εἶναι σαφές, ἐπίσης, ὅτι τήν ταφή σέ πίθους διαδέχθηκε ἡ ἐλεύθερη σέ κανονικό τάφο (θολωτό ἢ μικρό κιβωτόσχημο). Τά τελευταῖα ἐνδεικτικά παραδείγματα ταφικῶν πίθων εἶναι ἀπό τά Καμίνια (δύο ταφικοί πίθοι στό κέντρο τοῦ ἐξάρματος καί ἄλλοι δύο σπληνωμένοι στό ἐξωτερικό τῆς θόλου τοῦ θολωτοῦ τάφου 3), ἀπό τό θολωτό τάφο Βαγενά Ἐγκλιανοῦ, πού χρησιμοποιήθηκαν στό ἐσωτερικό του γιά ταφές καί ἀνακομιδές, καί ἀπό τή Νότια θόλο 1 τῆς Περιστεριάς, ὅπου χρησιμοποιήθηκαν μόνο γιά ἀνακομιδές παλαιότερων ταφῶν (3) στή Μυκηναϊκή ἐποχή.

Θεώρηση τῆς εξέλιξης τοῦ τύμβου στή Μ. 1) Συσσώρευση χύματος (κυκλικός τύμβος) μέ λίθινο μανδύα (ἢ μανδύες), περίβολο, σάν ἀναλημματικό τοῖχο καί ἀγνωστῆς μορφῆς κέντρο (Βοῖδοκοιλιά) ἢ μέ πεταλόσχημο κεντρικό κτίσμα (Ἰωάννης Παπουλίων). Ὑπάρχει καί ἐξωτερικός περίβολος. 2) Συσσώρευση χύματος (κυκλικός τύμβος) χωρίς λίθινο μανδύα, ἀλλά μόνο μέ κροκαλοκρηπίδα, δηλαδή ἀνοικτός στόν οὐρανό (Κοκοράκου Περιστεριάς). 3) Συσσώρευση χύματος (κυκλικός τύμβος) μέ θολωτό τάφο πού ἐκπηδᾷ στό κέντρο ἀπό τό συσσωρευμένο χῶμα (Τουρλιδίτσα, χαρακτηριστικό παράδειγμα μέ τή μικρή - ΜΕ ἐμφάνιση καί τύπου - κλίση του: Τουρκοκίβουρα - 3ος Καρποφόρας: Περιστεριάς 1ος). 4) Συσσώρευση χύματος μέ θολωτό τάφο πού περιορίζεται στό ἐσωτερικό του (Μάλθη 1,2). 5) Τεχνητό τυμβοειδές ἔξαρμα μέ ταφικούς πίθους καί μικροῦς θολωτοῦς τάφους (Καμίνια) ἢ ἀποκλειστικά μέ μι-

Χρυσό κύπελλο ἀπό τάφο τής Περιστεριάς.



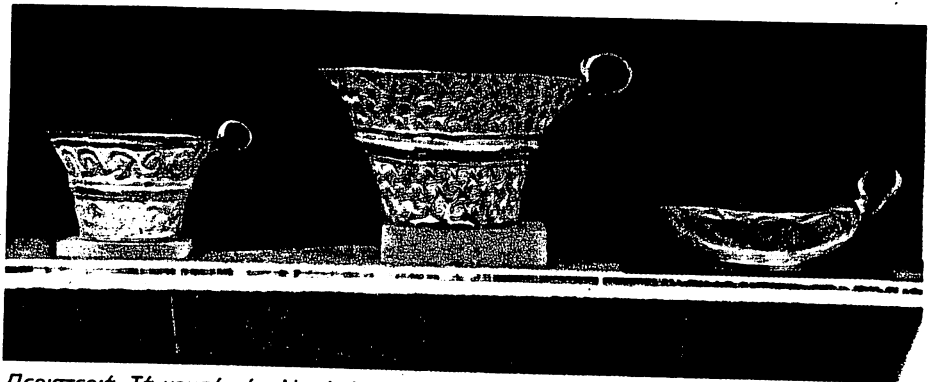
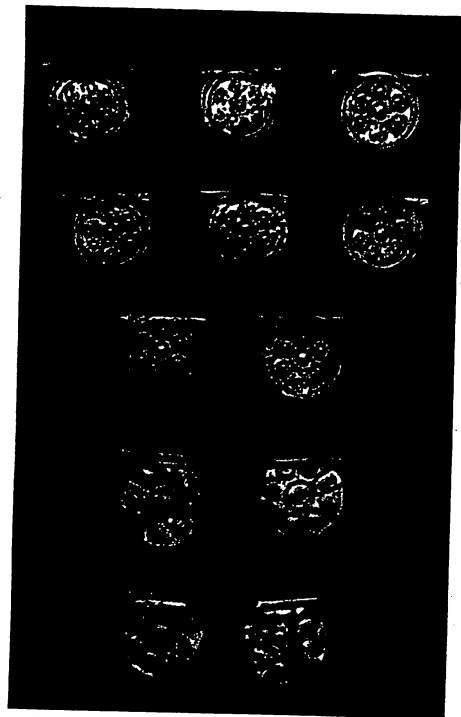
κρού και μεσαίου μεγέθους θολωτούς τάφους είτε μεμονωμένους (Γουβαλάρη «β» και Πλατανόβρυση Χανδρινού) είτε σε ομάδες — ταφικούς κύκλους (ταφικός κύκλος Α εξάρματος «α» Γουβαλάρη). Στόν τύμβο Καμινίων τούς ταφικούς πίθους διαδέχθηκαν οι με τήν εισοδο πρὸς τὰ έξω θολωτοί τάφοι.

Κεραμική. Ἡ κεραμική πού έχει βρεθεῖ εἶναι σέ μεγάλο ποσοστό τοπικῆς κατασκευῆς καί χονδροειδῆς καί ἀπό τίς κύριες τεχνικές τῆς ἐποχῆς, τή μινακῆ, τήν ἀμαυρόχρωμη καί τήν «ἀδριατική». Τοπικῆς κατασκευῆς εἶναι ἡ ΜΕ I κεραμική τῆς Μάλθης καί τῶν Νιχωρίων.

Ἀπό τήν ἀρχή τῆς ΜΕ ἐποχῆς ἐμφανίστηκε ἡ μελανή μινακῆ κεραμική (βλ. λ.) πού ἐκπροσωπεῖται στόν τύμβο τῆς Βοϊδοκοιλιάς μέ θαυμάσιους χειροποίητους κανθάρους. Συγχρόνως ἐκπροσωπεῖται καί ἡ black burnished flask τῆς Λέρνας στό δεύτερο στάδιο ἐξέλιξης (πρῶτο στίς Μυκῆνες, τρίτο στή Λέρνα καί στό Ἄργος). Τά μελανά μινακά ἀγγεῖα εἶναι τά χαρακτηριστικά μινακά ἀγγεῖα στή Δ-ΝΔ Πελοπόννησο. Στά Νιχώρια βρέθηκε μέ ἱκανοποιητική στρωματογραφία τό σύνολο τῆς μινακῆς κεραμικῆς, τά πρῶιμα, τά κλασικά καί τά ὕστερα, ἀλλά ἡ κεραμική τῆς ἐποχῆς χωρίζεται σέ δύο φάσεις (πρῶιμη καί ὕστερη). Γενικά, ἡ ΜΕ κεραμική τῶν Νιχωρίων παρουσιάζει ὁμοιότητα μέ τήν κεραμική τῆς Μάλθης καί ὑποδηλώνει τοπική κεραμική παράδοση μέ διαφορές ἀπό τή ΒΑ Πελοπόννησο καί τήν Ἀνατολική Κεντρική Ἑλλάδα. Βρέθηκαν καί πρῶιμα ΜΕ ἀγγεῖα μέ μαστοειδεῖς ἀποφύσεις στούς ὤμους, χονδροειδή, συχνά μέ μαύρη ἐσωτερική ἐπιφάνεια, ὅπως καί ὕστερα ΜΕ ἀγγεῖα τοῦ τύπου τῶν Ἀργείων μινακῶν, τοῦ τύπου τῶν ἀδριατικῶν καί σύγχρονα μέ τό ἀμαυρόχρωμα τά ἐν μέρει στιλπνά ἀγγεῖα. Ἡ ὕστερη ΜΕ φάση στή Νιχώρια ἀντιστοιχοῦσε (κατά τήν ἀποψη τοῦ R. Howell) μέ τήν κλασική καί τήν ὕστερη μινακῆ κεραμική (τίς ἀντίστοιχες ΜΕ II καί III τοῦ Λευκαντί).

Ἡ λεγόμενη ἀδριατική κεραμική (UMME,

Χρυσοί ρόδακες ἀπό τό μικρό ΜΕ - ΥΕ I τάφο τῆς Περιστεριάς.



Περιστεριά. Τά χρυσά κύπελλα ἀπό τό θολωτό τάφο 3 (Μουσεῖο Χώρας).

πίν. 3,1) ἐμφανίστηκε στή ΜΕ II φάση καί χρησιμοποιήθηκε ὡς καί τούς Μυκηναϊκοὺς χρόνους (ΥΕ I/II Α φάση στήν Περιστεριά, ΥΕ II χρόνοι στή Νιχώρια καί ΥΕ III Β φάση στή Μάλθη). Πρῶτα ἐπισημάνθηκε σέ ἀφθονία στή Μάλθη (βλ. λ.), καθώς καί σέ ἄλλες περιοχές τῆς Μ. (Ἑγκλιανός, Βοϊδοκοιλιά). Ἡ διάδοσή της στή Μ. κάλυπτε τό σύνολο, περίπου, τῆς περιοχῆς, ὅπως καθορίστηκε ἀπό τούς W. Mc Donald καί R. Hope Simpson ἀπό τό Ἐπιτάλιο ὡς τή Μεθώνη καί ἀπό τό ΒΑ ἄκρο τοῦ Στενουκλάρου πεδίου ὡς τό Μελιγαλά. Τά ἀγγεῖα τῆς ἀδριατικῆς κεραμικῆς ἦταν, συνήθως, χειροποίητα καί χρησιμοποιεῖν τά μεγαλύτερα γιά οἰκογενειακές ἀνάγκες καί τά μικρά σάν κτερίσματα στούς τύμβους. Πάντως, δέ συνδέεται κυρίως ἡ ἀδριατική κεραμική ἀποκλειστικά μέ τούς σύγχρονους τύμβους, ἀλλά, πρῶτα ἀπό ὅλα, ἡ παλαιότερή της μελανή μινακῆ κεραμική. Ἀπλῶς, συμπορεύτηκαν οἱ τρεῖς ΜΕ τεχνικές τῆς κεραμικῆς.

Δέν εἶναι καθορισμένο πότε ἐμφανίστηκε γιά πρώτη φορά στή Μ. ἡ ἀμαυρόχρωμη κεραμική. Ἡ ἀμαυρόχρωμη ὕδρια τοῦ τύμβου τῶν Παπουλιῶν δέν εἶναι τόσο πρῶιμη (ΠΕ III/ΜΕ I) ὅσο εἶχε, ἀρχικά, χαρακτηριστεῖ, ἀλλά καθαρά ΜΕ. Τά ἀμαυρόχρωμα ἀγγεῖα χρησιμοποιοῦνταν καί γιά οἰκιακή χρήση (Ἀνατολ. Οἰκία Περιστεριάς, Νησακούλι, Ἑγκλιανός, Νιχώρια, Καταρραχάκι, Γουβαλάρη Κουκουνάρας) καί σάν κτερίσματα σέ ταφές (Βοϊ-

δοκοιλιά, θολωτός τάφος Ὀσμάναγα, Κουκουνάρα, Καμίνια, Κεφαλόβρυσο Βολιμιδιῶν, Πατριαρχέα Βολιμιδιῶν, Ἑγκλιανός, Καρποφόρα). Ἀμαυρόχρωμης τεχνικῆς ἀλλά μέ χρωματικές ἀποκλίσεις πίθοι (πιθανόν ταφικοί) προέρχονται ἀπό τόν 5ο θολωτό τάφο Καμινίων καί τό 2ο θολωτό τάφο Γουβαλάρη.

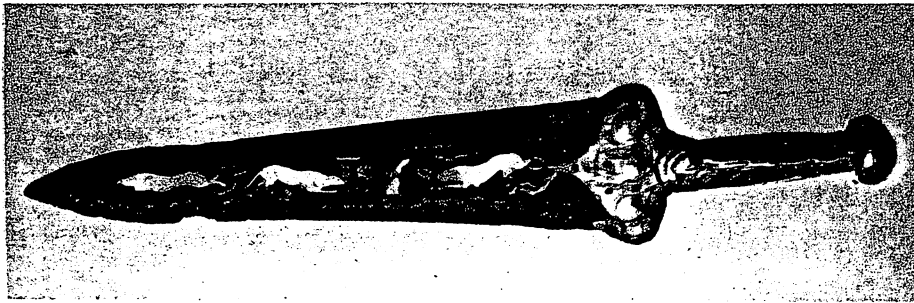
Ἀπό τά χαρακτηριστικότερα σχήματα ἀγγείων διάφορων περιόδων τῆς ΜΕ Μ. καί τῆς πρῶιμης Μυκηναϊκῆς ἐποχῆς εἶναι τό δέπας ἀμφικύπελλον [δύο κύπελλα πού συνδέονται μέ λαβή καί γέφυρα ἀπό κάτω, σέ μερικές περιπτώσεις διάτρητη, πού έχει βρεθεῖ είτε σέ τάφους (Κεφαλοβρύσου 1, Ὀσμάναγα, στόν τύμβο τῆς Βοϊδοκοιλιάς) είτε σέ οἰκισμοὺς (Μάλθη, Νησακούλι, Νιχώρια, Ἀνατολική Οἰκία Περιστεριάς) καί πιστεύεται ὅτι εἶχε λατρευτική χρήση].

Ὅπως καί σέ ἄλλα σημεῖα τῆς Πελοποννήσου ἐμφανίστηκε στή Νιχώρια κεραμική (στιλπνή ἢ ἐν μέρει στιλπνή καί ἀμαυρόχρωμη διακόσμηση σέ πορφύρο — ἐρυθροκόκκινο — καί λευκό χρώμα), ἀντίστοιχη μέ τή Μεσομινωική (ΜΜ) II κεραμική καί ἀμαυρόχρωμη πάνω σέ λευκό ἐπίχρισμα στόν τύμβο Παπουλιῶν. Πιθανολογήθηκε ὅτι ὀφείλεται σέ μινωική ἐπίδραση.

Ὑστεροελλαδική (ΥΕ) ἐποχή. Ἡ ἐξέταση τῆς κεραμικῆς νεκροταφείων καί μερικῶν οἰκισμῶν (Ἑγκλιανός, Περιστεριά, Κουκουνάρα, Νιχώρια) ἀπέδειξε ὅτι ἡ μετάβαση ἀπό τή ΜΕ

Τυμβοειδές ἔξαρμα Καμινίων Πυλίας.





Έμπιστο έγχειρίδιο με παραστάσεις λεοπαρόδων που κυνηγούν. Από τό θολωτό τάφο 2 του Ρούση.

στην ΥΕ εποχή ήταν όμαλή. Οι ρυθμοί της κεραμικής συνεχίστηκαν όμαλά και τά έθιμα ταφής στά κοινά ταφικά μνημεία παρακολουθήθηκαν στην εξέλιξη τους στην Μυκηναϊκή εποχή. Υπήρξε, λοιπόν, απόλυτη δημογραφική συνέχεια ανάμεσα στις δύο εποχές και, μάλιστα, μέχρι τέτοιου σημείου, ώστε, όπως και σε άλλες έλλαδικές περιοχές, να υπάρχει απόλυτη συνέχεια σε έθιμα ταφής, στους κατοικούμενους οικισμούς και στους ρυθμούς της κεραμικής.

Είδικα στην Μ. είναι άγνωστο πότε τελείωσε ή ΜΕ εποχή. Πάντως, ύπολογίζεται ότι αυτό συνέβη στη διάρκεια της ΥΕ Ι φάσης άφου και ή άμαυρόχρωμη κεραμική χρησιμοποιήθηκε για πολύ (Περιστεριά).

Η Μ. ήταν, άναμφισβήτητα, όπως και σήμερα, μιά από τις εύφορύτερες και παραγωγικότερες περιοχές της Έλλάδας. Σε αυτό τό λόγο όφείλεται ή μεγάλη πυκνότητα του πληθυσμού της στις περισσότερες κοιλάδες και πεδιάδες, όπου έχει διαπιστωθεί κατοίκηση, είτε με τη μορφή οικισμού με νεκροταφεία που περιλαμβάνουν τους μεγάλους τάφους του μεγαλοκτηματία και τους φτωχικούς τάφους του πληθυσμού της περιοχής (Νιχώρια, Κουκουνάρα) είτε με τη μορφή άγροκτηματός στην όποια άνήκουν μεμονωμένοι θολωτοί τάφοι (συνήθως σε ζευγάρια).

Υπολογίστηκε ότι οι οικισμοί και τά άγροκτημεία πρέπει να ήταν, τουλάχιστον, 200 και ότι ό πληθυσμός άνερχόταν σε 80 - 120 χιλ. ψυχές, που ζούσαν με φεουδαρχικό σύστημα. Οι κυριότερες πληθυσμιακές συγκεντρώσεις παρατηρήθηκαν στην Πυλία ως τή Χώρα - Μυρσινοχώρι - Βλαχώπουλο, στην πεδιάδα του Παμίσου και στην κοιλάδα της Σουλιμιάς, καθώς και στά ένδοτερα της Κυπαρισσίας, κατά μήκος του Αυλώνας. Δηλαδή, σε αντίθεση με τους ΜΕ χρόνους, οι ΥΕ οικισμοί βρισκόνταν, ως επί τό πλείστον, κοντά σε πλούσιες ηγές, σε πεδινά μέρη και στις παραλίες.

Η κατάσταση αυτή της μεγάλης εύφορίας χαρακτηρίστηκε από τόν Curtius και τόν Meyer σαν μοναδική εξαίρεση ανάμεσα σε όλες τις περιοχές της Έλλάδας και είχε, τελικά, δραματικές για τή Μ. επιπτώσεις. Συγκεκριμένα, άναγνωρίστηκε σαν μιά από τις εύφορύτερες και πλουσιότερες περιοχές της Έλλάδας στους Μυκηναϊκούς χρόνους και, παρά όλα αυτά, γνώρισε όλοκληρωτική, σχεδόν, έρήμωση στα τέλη της Μυκηναϊκής εποχής και, γι' αυτό, δέν μπόρεσε ποτέ πιά να αναλάβει μετά τήν ύπατάγη της στην Σπάρτη (RE, Suppl. XV, 1978, 168, 207).

Η Μ. βρισκόταν πάνω στην θαλάσσια όδó του μινωικού έμπορίου. Σε αυτό τό λόγο θα όφείλονται όρισμένες έπιδράσεις που δέχθηκε από τήν Κρήτη. Σπουδαιότερη από αυτές πιθανολογείται ότι είναι ό τύπος του θολωτού

ταφικού μνημείου. Παρόλα αυτά ό θολωτός τάφος στην Μ. έμφανίζεται και διαφορότροπα, ανάλογα με τις δυνατότητες των ντόπιων κατασκευαστών. Τις περισσότερες φορές είναι ένταγμένοι σε έναν καθαρά ήπειρωτικό τύπο, τόν τύμβο, που έφτανε ως τό άνώφλι ή κάλυπτε και όλόκληρη τή θόλο του μνημείου (Τουρλιδίτσα, με μεγάλο σε έκταση τύμβο γύρω από τό θολωτό τάφο, 3ος Τουρκοκίβουρων Καρποφόρας, με περίβολο γύρω από τόν τάφο, Βοϊδοκοιλιάς μέσα σε παλαιότερο τύμβο ή οι Τραγάνας, Ρούση, Γουβαλάρη, Φυτιών, Έγκλιανού, Περιστεριάς 1 - 2, με τύμβο ως τό άνώφλι και οι της Μάλθης με όλο τόν τάφο μέσα στον τύμβο).

Μετά τή μεγάλη πύκνωση του πληθυσμού ήδη στους ΜΕ χρόνους, υπάρχει από τήν αρχή κιόλας των Μυκηναϊκών χρόνων ταυτόχρονη άνάπτυξη όλων των περιοχών. Ιδιαίτερα έπισημαίνονται οι περιπτώσεις της Περιστεριάς, των Νιχωρίων, της Κουκουνάρας, του Έγκλιανού, όπου υπήρξαν πολυάριθμοι οικισμοί από τις άρχές της Μυκηναϊκής εποχής.

Ανάμεσα σε όλες αυτές τις περιοχές σημαντικότερη κατά τις δύο πρώτες φάσεις ήταν ή Περιστεριά * (9 χλμ. ΒΑ της Κυπαρισσίας), λόφος στρατηγικής σημασίας πάνω από τόν Κυπαρισσήνετα που κατόπτευε σε μεγάλη έκταση και ήταν τό κέντρο των γύρω λόφων (Καράγενη προς Ν, Κοκοράκου προς Δ) από τή ΜΕ εποχή. Η σημασία της φαίνεται όχι από τις κατοικίες αλλά από τή μνημειώδη ταφική άρχιτεκτονική. Η κατασκευή μόνο των δύο μεγάλων θολωτών τάφων της (1500 π.Χ.) και ό υπερβολικός πλούτος που υπήρχε

Χρυσό έλασμα σε μορφή κουκουβάγιας από τό θολωτό τάφο Α Κακοβάτου.



από τά τέλη της ΜΕ εποχής (1600 - 1580) ύποδηλώνουν τή δύναμη και τήν έπιβολή των δυναστών της Περιστεριάς και τή δυνατότητα να βρίσκουν τά μέσα για τήν κατασκευή των μεγάλων αυτών ταφικών μνημείων. Χάρη στη θέση της ή Περιστεριά ώφελήθηκε από τό έμπόριο, που διεξαγόταν με άλλες περιοχές, με αποτέλεσμα να συγκεντρωθεί στην περιοχή πολύς χρυσός, και να άναδειχθεί σαν τής Μυκήνες της Δ Πελοποννήσου. Όλα αυτά έγιναν ταυτόχρονα με τήν περίοδο της συγκεντρώσεως στις Μυκήνες μεγάλου πλούτου, τήν εποχή, δηλ., των λακκοειδών τάφων (1630 - 1550 π.Χ.).

Ό λόφος της Περιστεριάς περιλάμβανε στην ΜΕ - ΥΕ Ι - ΥΕ ΙΙ περίοδο και κατοικίες (Βορ. Οικία, Βόρειος τομέας 2 και Άνατολική Οικία με παιδικές ταφές σε κιβωτόσχημους τάφους κάτω από τό δάπεδο των δωμάτων) και τάφους (μικρός άκανόνιστος τετράπλευρος ΜΕ/ΥΕ Ι χρυσοφόρος τάφος και θολωτοί τάφοι 3,2,1). Στη δυτική πλαγιά του λόφου ήταν ένσωματωμένος ό θολωτός τάφος 3 με σκάμμα στην είσοδο. Ήταν ό μικρότερος (διάμ. 6,90 μ.) και καταστράφηκε στο τέλος της ΥΕ Ι ή στην άρχή της ΥΕ ΙΙ φάσης. Σώθηκαν πολλά από τά χρυσά κτερίσματα, καθώς και οι άνακομιδές του τάφου στο στόμιο με μεγάλους πρωτομυκηναϊκούς άμφορες, ύπολείμματα από έξψη και αιχμές βελών. Μετά από τήν καταστροφή του κτίστηκε τό ανεξάρτητο δυτικό τμήμα του «Κύκλου» για να τόν διαχωρίσει από τήν ΥΕ ΙΙ Δυτική Οικία. Δίπλα στον τάφο αυτό κτίστηκε ό 2ος θολωτός τάφος με είσοδο προς Ν και ταφικό θάλαμο διαμέτρου 10,60 μ., που περιείχε λίγους άνακτορικούς πιθαμφορές (ΥΕ ΙΙ Α φάσης) και άπειράριθμα χρυσά έλάσματα, μάρτυρες ιδιαίτερου πλούτου.

Όμοια πλούσιος ήταν ό θολωτός τάφος 1 (80 μ. βορειότερα του «Κύκλου») που είχε τύμβο ως τό άνώφλι του, δρόμο μήκους 28 μ. και ταφικό θάλαμο διαμέτρου 12 μ. Στην άριστερή παραστάδα υπήρχαν δύο εγχάρακτα μινωικά λατομικά σημεία (κλαδί και διπλός πέλεκυς) της γραμμικής γραφής Α. Τό τελευταίο στοιχείο μαζί με ένα χρυσό έλασμα με παράσταση πομπής που βρέθηκε στον τάφο μαρτυρούν μινωική έπίδραση. Ό τάφος περιλάμβανε μεγάλο αριθμό άνακτορικών πιθαμφορέων ΥΕ ΙΙ Α φάσης. Ό τάφος διατηρήθηκε ως τήν Έλληνιστική περίοδο, τουλάχιστον. Παράλληλα με τους βασιλικούς αυτούς τάφους υπήρχε νοτιότερα τό νεκροταφείο του πληθυσμού, από τό όποιο άνακαλύφθηκε ένας θολωτός τάφος της ΥΕ Ι φάσης (διάμετρος 5 μέτρα), που δέν είχε κανένα μεταλλικό κτέρισμα στις πολλαπλές ταφές του.

Η Περιστεριά, που στις δύο πρώτες φάσεις της Μυκηναϊκής εποχής ήταν τό σημαντικό κέντρο της Δ Πελοποννήσου, έγινε στην τρίτη φάση άπλό πόλισμα με όρισμένα σπίτια μόνο γύρω από τόν «Κύκλο» και στο ΝΔ και ΝΑ τμήμα. Καί ένώ, όπως δείχνουν οι μεγάλοι και πλουσιότατοι τάφοι της, ή δυναστεία της Περιστεριάς θα έξουσίαζε μεγάλη και πολυάνθρωπη περιοχή τριγύρω, δέν πρέπει να άνθούσε στην περίοδο της άκμής του άνακτόρου του Έγκλιανού νοτιότερα.

Οι τρεις θολωτοί τάφοι του Κακοβάτου (βλ. λ.) είχαν κτιστεί στο δεύτερο μισό του 16ου π.Χ. αϊ. και χρησιμοποιήθηκαν εύρύτατα στην ΥΕ ΙΙ φάση, όπως φαίνεται από τους ΥΕ ΙΙΑ άνακτορικούς πιθαμφορές, από τους όποιους περίπου 18 βρέθηκαν στον τάφο Α. Από τή μεγάλη ποσότητα ήλέκτρου που βρέθηκε

στόν Κακόβατο (περίπου 500 ψήφοι) προέκυψε η διενέργεια έμπορίου με τις χώρες της Βαλτικής. Τό γεγονός επιβεβαιώθηκε και από την Περιστεριά (Θ.τ. 2), από τό Ρούτση (Θ. τ. 2), τήν Τίρυνθα και τις Μυκήνες (από τήν αρχή τής Μυκηναϊκής έποχής μέχρι και τούς ΥΕ ΙΙ χρόνους).

Στήν στρατηγικής σημασίας θέση της ανάμεσα στόν Αυλώνα τής Κυπαρισσίας και τής πάνω Μεσσηνιακής πεδιάδας ή άκρόπολη τής Μάλθης (βλ. λ.) κατοικήθηκε σέ όλη τή Μυκηναϊκή έποχή και άποτελούσε μιά τυπική μυκηναϊκή πόλη με τή συνολική της όχύρωση και τις τέσσερις πύλες πού επέτρεπαν στους κατοίκους της νά έπικοινωνούν με τις γύρω περιοχές. Από τόν Vainiti άναγνωρίστηκαν έπισκευές και προσθήκες Μυκηναϊκής έποχής σέ ΜΕ οίκες, ένα όρθογώνιο μέγαρο με έλλειψοειδή έστία και τέσσερις λίθινες βάσεις κίωνων, παραρτήματα δωμάτια, ένα λατρευτικής χρήσης οικοδόμημα πού άποκλήθηκε 'Ιερό του διπλού πελέκεως κ.ά. Δυτικά τής άκρόπολης άνακαλύφθηκαν οι δύο θολωτοί τάφοι της πού άνάγονται στήν τρίτη Μυκηναϊκή έποχή. 'Ο ένας, διαμέτρου 6,85 μ., σώνεται όλόκληρος, ενώ ο δεύτερος, διαμέτρου 5,75 μ., καταστράφηκε. Άνατολικά τής Μάλθης, στήν Ξερόβρυση Βασιλικού, ύπήρχε άλλος ΥΕ ΙΙ θολωτός τάφος, διαμέτρου 6,50 μ., ύψους 5 μ., με πλευρικό δωμάτιο πού δέν ύπαγόταν στήν άκρόπολη τής Μάλθης.

Στήν Πυλία παρουσιάζεται άνάγλυφη ή είκόνα τής κατάστασης πού έπικρατούσε με τό πλήθος τών άγροικιών τών μεγαλοκτηματιών τής περιοχής. Γύρω από τό εύφορο χωριό τής Κουκουνάρας (βλ. λ.) ύπάρχει σημαντικός άριθμός μικρών οικισμών πού μπορούν νά συγκριθούν με βαρονίες. Σέ κάθε οικισμό ύπάρχει δίπλα και ένα νεκροταφείο, όπως στό Καταραχάκι του Γουβαλάρη με άψιδωτό και καμπυλόσχημο μεσοελλαδικής καταγωγής κτίσμα με μινυακή, άμαυρόχρωμη και μυκηναϊκή κεραμική, ζεύγος μεσαίου μεγέθους πλούσιων θολωτών τάφων, έκτεταμένο νεκροταφείο για τόν πληθυσμό και άλλο ΥΕ ΙΙΙ κτίσμα δίπλα.

Οι δύο μεγαλύτεροι θολωτοί τάφοι άνήκαν στήν άρχουσα οικογένεια πού χρησιμοποιούνταν έναλλάξ (ο 2ος από τά τέλη τής ΜΕ έποχής). Οι μικρότεροι (15) του νεκροταφείου του πληθυσμού, είχαν κτιστεί σέ τυμβοειδή έξάρματα (2, «α», «β») ή χώρα (θέση Πολλά Δένδρα) και ήταν σέ ομάδες κατά γένη και οικογένειες, άποτελώντας ταφικούς κύκλους, δηλαδή έναν τύμβο, άλλα και μεμονωμένοι («β») σέ ένα έξαρμα. Οι παλαιότεροι («α» 1) ήταν τής ΜΕ ΙΙΙ φάσης και πολλοί χρησιμοποιήθηκαν ως και τήν ΥΕ ΙΙΙ Β φάση. Πάντως, τά πλούσια και ένδεικτικά κτερίσματα τών δύο μεγάλων τάφων (χρυσά κτερίσματα, πολλά θαυμάσια άγγεια, σφραγίδες, όδοντόφορα κρήνη, μεταγενέστερη χρήση στους Έλληνιστικούς χρόνους) δέν βρέθηκαν στους μικρούς φτωχικούς τάφους του πληθυσμού. Με αυτό τόν τρόπο ύποδηλώνεται καθαρά ή διαφορά. Από αυτό τό νεκροταφείο του πληθυσμού είναι άσκαφοί άκόμη δεκάδες θολωτοί τάφοι και δικαιολογημένα τό σύνολο μπορεί νά χαρακτηριστεί ως τό πιό έκτεταμένο και πολυάριθμο νεκροταφείο θολωτών τάφων τής Μυκηναϊκής έποχής.

Άνά ζεύγη ή μεμονωμένοι θολωτοί τάφοι ύπήρχαν και σέ άλλα σημεία γύρω από τήν Κουκουνάρα ('Ακόνες, Φυτιές). Δυτικά, στό Παλαιχώρια, ύπήρχε Πρωτομυκηναϊκών χρόνων θολωτός τάφος και μεγάλη ΥΕ ΙΙΙ Β οίκια με θέα (λόγω του στρατηγικού σημείου

τής θέσης) πρός τόν δρομο του Ναβαρίνου. Έξαιτίας αυτής τής διάρθρωσης τής πυλιακής ύπαιθρου είναι βέβαιο ότι και οι τάφοι στό Κοπανάκι δέν άνήκαν στόν ίδιο οικισμό με αυτόν στό Στυλάρι (RE 222 - 3).

Άλλες θέσεις πού είχαν κατοικηθεί από τή ΜΕ έποχή συνέχεια είναι ο 'Οσμάναγας - Κορυφάσιο (βλ. λ.), όπου βρίσκεται και ο θεωρούμενος ως ο παλαιότερος θολωτός τάφος τής ήπειρωτικής Έλλάδας με διάμετρο θόλου 6 μ. και άγγεια άμαυρόχρωμα τής ΜΕ ΙΙΙ και τής πρωτομυκηναϊκής φάσης. Άκόμη, ή θέση Βορούλια στήν Τραγάνα και ο λόφος του Έγκλιανού, πού βρισκόταν σέ άκμή και ζωηρή κατοίκηση σέ όλη τή διάρκεια τής Μυκηναϊκής έποχής, είχαν κατοικηθεί αυτή τήν έποχή. Στήν πρωτομυκηναϊκή φάση κτίστηκαν οι θολωτοί τάφοι στή Βοϊδοκοιλιά στό κέντρο του παλαιότερου τύμβου, ο Γουβαλάρη 1, στού Λεονταρήτη Κουκουνάρας, στό Καμίνια, στό Νιχώρια κ.ά., καθώς και στό τέλη αυτής τής φάσης (Τραγάνα, Ρούτση) ή στις άρχές τής έπόμενης.

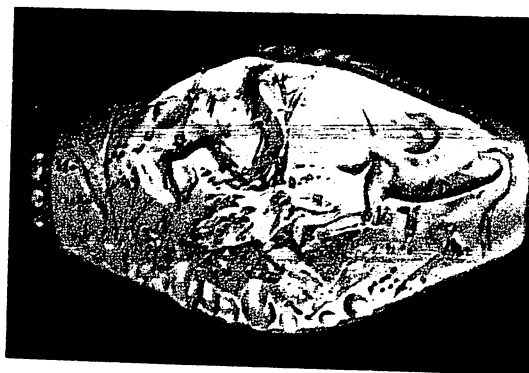
Ο ΜΕ θολωτός τάφος σάν μορφή έπαναλήφθηκε, κατά τή διαπίστωση πρώτα του Schachermeyr, στους ΥΕ Ι θαλαμωτούς τάφους τών Βολιμιδίων Χώρας πού έχουν λαξευθεί στό μαλακό άλλα άρκετά άνθεκτικό πώρο τής περιοχής με μικρό άλλα εύρύ δρόμο, κυκλικό ταφικό θάλαμο με θόλωση, ύψος μικρότερο από τή διάμετρο και μασοειδή έσοχή στήν κορυφή. Οι τάφοι αυτοί χρησιμοποιήθηκαν σέ όλη τή Μυκηναϊκή έποχή και μετά στους Γεωμετρικούς και εύρύτερα στους Έλληνιστικούς χρόνους.

Η μινυακή επίδραση στή Μ. έμφανίζεται στήν ύστατη ΜΕ κεραμική (Νιχώρια, Παπούλια), σέ έναν ταφικό πίθο στό θολωτό τάφο Βαγενά 'Εγκλιανού, στή διάδοση μέσω του μινυακού έμπορίου τών Κυθήρων του άγγείου του τύπου Κεφτί, στό λατομικά σημεία του θολωτού τάφου 1 τής Περιστεριάς και στό άγγεια πού βρέθηκαν στόν άσύλητο θολωτό τάφο 2 Ρούτση Μυρσινοχωρίου Πυλίας. Ο τελευταίος αυτός τάφος είχε σκάμμα από τήν είσοδο, πολλές ταφές και πλουσιότατα κτερίσματα.

Από τήν ΥΕ ΙΙ φάση προέρχονται πολλοί θολωτοί τάφοι, όπως στόν Κάτω Έγκλιανό, Φυτιές Κουκουνάρας, Τουρλιδίτσα, Κοπανάκι, Βασιλικό και Κάμπο (διάμ. 8,50 μ.), πού είχε άνασκαφεί από τόν Τσουντά. Ο θολωτός τάφος στήν Άνθεια (Δ πλαγιά λόφου Έλληνικών), ΒΔ τής Καλαμάτας ίσως άνάγεται στό τέλη αυτής τής φάσης ή στήν έπόμενη λόγω τής τελειότητας τής κατασκευής του. Από τήν ίδια, περίπου, περίοδο (τέλη ΥΕ Ι/άρχη ΥΕ ΙΙ) κατάγεται και ο κτιστός λακκοειδής τάφος του άνακτόρου του Έγκλιανού, κάτω από τό χώρο 97 και, ίσως, τό φρέαρ (little circle) στό Νιχώρια με πολλαπλές άλληλοδιάδοχες ταφές, πού, ίσως, όφείλονταν και σέ έπιδημίες.

Σέ όλη τή Μυκηναϊκή έποχή συνεχίστηκε ή χρήση τύμβων και νέων τυμβοειδών έξαρμάτων με θολωτούς τάφους, πίθους ή και μικρούς εύτελεις λίθινους περίβολους, όπως πάνω στους τύμβους (Καμίνια και Κισσός άντίστοιχα), καθώς και στους παλαιότερους τύμβους, όπως στόν τύμβο Άγ. 'Ιωάννου Παπουλίων στήν πρωτομυκηναϊκή φάση, ενώ σέ άλλους με θολωτούς τάφους μόνο (έξάρματα Γουβαλάρη). Δύο κτιστοί άψιδωτοί τάφοι και ένας παιδικός κιβωτόσχημος περιλήφθηκαν σέ τύμβο στή θέση Άκόνες Καρποφόρας.

Πέρα από τις περιπτώσεις με ύπαρξη όλικού ή μερικού τύμβου ή μή γύρω από ένα θο-



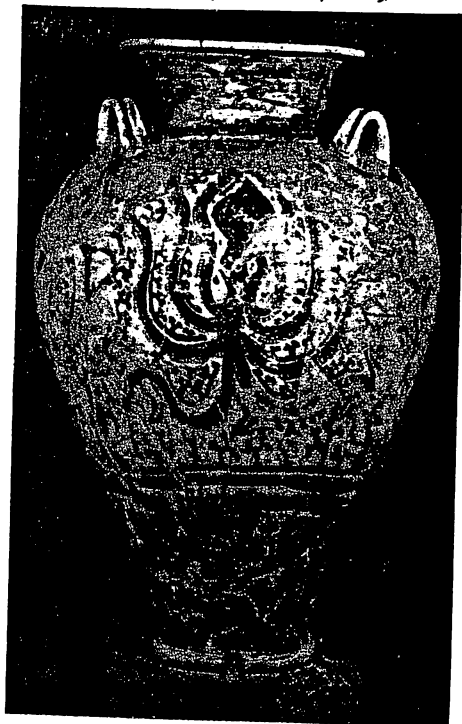
Χρυσή σφραγίδα από τό Ρούτση (θολωτός τάφος 2).

λωτό τάφο ύπάρχουν και περιπτώσεις θολωτών τάφων στήν πλαγιά λόφου με τήν είσοδο και τό δρόμο πρός τήν κατωφέρεια και σπανιότερα παράλληλα πρός τήν πλαγιά ('Οσμάναγα). Θολωτοί τάφοι συνεχίστηκαν νά κτίζονται στήν ΥΕ ΙΙΙ φάση, όπως στή Μάλθη, Μουριατάδα, Νιχώρια, Βλαχόπουλο κ.ά.

Κάθε, λοιπόν, μεγάλο άστικό κέντρο ('Εγκλιανός), έκτεταμένη κωμόπολη (Νιχώρια, Μάλθη), οικισμός (Γουβαλάρη), άγροτική φάρμα (Φυτιές Κουκουνάρας), άλλα και κάθε ίσχυρο κέντρο πού έξουσιαζε μεγάλη περιοχή γύρω του (Περιστεριά) διέθετε θολωτούς τάφους για τούς μεγαλοκτηματίες και νεκροταφεία μικρότερων θολωτών τάφων για τόν πληθυσμό. Η ύπαρξη ομάδων ΥΕ ΙΙΙ θαλαμωτών τάφων στό Έλληνικό Άνθειας ύποδηλώνει τήν ύπαρξη κώμης ή κωμών σέ μικρή άπόσταση τής μιάς από τις άλλες (100 μ. κ.ο.κ.). Θολωτοί τάφοι δέν ύπήρχαν στις περιοχές Βόρεια του ποταμού Νέδα, στήν πεδιάδα του Πάμισου και στό Στενυκλάριο πεδίο.

Στήν τρίτη Μυκηναϊκή περίοδο είχε ήδη Ικανή διάδοση ο τύπος τών θαλαμωτών (λα-

Άνακτορικός πιθαμφορέας από τό θολωτό τάφο 2 του Ρούτση. (ΥΕ ΙΙ περίοδος).



ξευτών) τάφων σε όλη τη Μ. Σηπλιαίωδες και άλλοι κανονικότεροι σχηματίστηκαν σε διάφορες συστάδες στα Βολιμίδια Χώρας Τριφυλίας (ανατολικά από την κωμόπολη προς το Κεφαλόβρυσο), ενώ δυτικά από τη Χώρα, στη θέση "Αγ. Ήλιας, δημιουργήθηκε μία μικρή συστάδα με χαρακτηριστική γι' αυτή την περίοδο μορφή (μακρύς έπικλινής δρόμος με τοιχώματα που έκλιναν προς τα πάνω και στενή είσοδο). Άλλοι βρέθηκαν στην περιοχή του Έγκλιανου και είναι όλοι σύγχρονοι με την περίοδο ακμής του ανακτόρου με παλαιότερο τον ΕΒ του τέλους της ΥΕ ΙΙ φάσης. Στην Πυλία δεν υπάρχει — λόγω σύστασης του εδάφους — άλλο παράδειγμα θαλαμωτών παρά μόνο μακρύτερα, στο Ριζόμυλο Νιχωρίων, στην Άνθεια - Έλληνικά, όπου έχουν συληθεί 25 - 26 από αυτούς όμοιοι με αυτούς του Άγιου Ήλια Χώρας, και στον Άγιο Κωνσταντίνο (Καρτερόλι) που ήταν και αυτοί σε συστάδες.

Η διάκριση που γίνεται συχνά (UMME 138) για τη χρησιμότητα των μεγάλου μεσαίου και μικρού μεγέθους θολωτών τάφων καθώς και για τη χρησιμότητα των θαλαμωτών είναι υπερβολική και μόνο αν άνασκαφούν περισσότερα ταφικά μνημεία μιας θέσης θά είναι δυνατό να διευκρινηθεί που άνηκε τό καθένα, έχοντας σαν βάση τό μέγεθος και τό κτερίσματα που ύπήρχαν, όπως συνέβη στην Περιστεριά, όπου οι τρείς μεγάλοι θολωτοί τάφοι άνηκαν στους δυνάστες της ΥΕ Ι - ΙΙ φάσης και χρησιμοποιούνταν για τίς οικογένειές τους, ενώ ο νότιος θολωτός τάφος 1 (ΥΕ Ι φάσης) άνηκε στον πληθυσμό. Όμοια, στο Γουβαλάρι Κουκουνάρας, οι δύο μεσαίου μεγέθους θολωτοί τάφοι 1 και 2 άνηκαν στην οικογένεια του μεγαλοκτηματία της περιοχής, ενώ οι δεκάδες των μικρών θολωτών τάφων των τυμβωσείων έξαρμάτων στον πληθυσμό (κάθε έξαρμα σε μία οικογένεια ή σε ένα γένος). Άντίστοιχα, και ο μεσαίου μεγέθους θολωτός τάφος στα Νιχώρια και οι γεονικοί μικρότεροι στα Τουρκοκίβουρα, Άκόνες, Βέβε και άλλα. Όμοια και στην Άνάληψη Κυνουρίας.

Οι ταφές γίνονταν συχνά με άρμα ως τόν τάφο και μετά τό φέρετρο κυλιόταν είτε σε κορμούς δένδρων που τοποθετούνταν σε αυλάκες του στομιού (Τραγάνας 1) είτε σε μικρό τετράτροχο. Ίσως γι' αυτό άνοιγαν ένα πεταλόσχημο σκάμμα από την είσοδο ως τόν ταφικό θάλαμο, αν λόγω του ύψους τό τετράτροχο με τό φέρετρο και τόν υπερκείμενο «ουρανό» (που ύπάρχει και σε παραστάσεις γεωμετρικών άγγείων) ήταν άναγκαίο να άνοιχθεί τό σκάμμα (Γουβαλάρι 1-2, Ρούτση 2, Τραγάνα 2, Περιστεριά 3, Κακόβατος Α, C). Οι νεκροί τοποθετούνταν αρχικά σε συνεσταλμένη στάση και μετά έκτάδη, αλλά, όταν συμπληρωνόταν ο χώρος του δαπέδου με περισσότερες ταφές, οι παλιότερες μετακινούνταν προς την περιφέρεια (σε πίσους ή σε περιφερειακά σκάμματα κάτω από τό δάπεδο, που ήταν νέο παχύ στρώμα κτρινωπού πηλού - πλάισια).

Η άσξηση του πληθυσμού παρουσιάζεται ακόμα μεγαλύτερη στην ύστερη Μυκηναϊκή εποχή, αλλά, αντίθετα, ο πλούτος στη Μ. σε χρυσό και άργυρο δέν έμφανίζεται τόσο έκτεταμένος και στην ποσότητα των δύο πρώτων φάσεων, όποτε, μάλλον, ύπήρξε σημαντική άσξηση του πληθυσμού, και αυτό θά αποδειχθεί με μελλοντικές άνασκαφές.

Κατά τούς ύπολογισμούς των W. McDonald και R. Hope Simpson (UMME 140) στην άκτι είχαν κτιστεί μόνο τό 13% των οικισμών,

άλλά σε μικρή άπόσταση από αυτήν, σε θέση, δηλαδή, εύκολα προσιτή, είχαν κτιστεί τό 42% των οικισμών της Μ. Και σε αυτό τόν τομέα, λοιπόν, η δημογραφική εξέλιξη και συνέχεια είναι ταυτόσημη. Η καλλιέργεια της γής συνεχίζόταν άμειωτη και περισσότερο από όσο την προηγούμενη περίοδο.

Η όργάνωση της έπικράτειας θά σήμαινε και άμυντική έτοιμότητα και έπάρκεια σε πλοία για τόν πλήρη έλεγχο της Μ. και των άκτών της και άπόλυτη προστασία των έλεγχομένων περιοχών. Οι W. McDonald και R. Hope Simpson άναγνώρισαν σωστά ότι η πυκνή κατοίκηση στην κοιλάδα της Σουλιμιάς άφειλόταν στις πλουσιότερες πηγές που έξασφάλιζαν άπόλυτη έπάρκεια νερού για τη γεωργία, την κτηνοτροφία και τούς οικισμούς. Η καρδιά, όμως, της Μ. κατά την ΥΕ ΙΙΙ Β φάση ήταν η Πυλία, που, με τό μεγάλο αριθμό θέσεων, την έξερεύνησή της από τόν Μαρινάτο και τά στοιχεία που παρέχονται από τη γραμμική Β γραφή (τίς λογιστικές πινακίδες του ανακτόρου του Έγκλιανου) παρουσίαζε εικόνα τέλεια όργανωμένου διοικητικού κέντρου για παρακολούθηση της γεωργικής και κάθε άλλης παραγωγής. Δέν άποκλείεται, μάάλιστα, με την άπό τούς ΜΕ χρόνους συνεχή κατοίκηση όλης της γύρω περιοχής (Βορούλια Τραγάνας, Λεύκη - Καλντάμου, Βολιμίδια, Ρούτση, Παπούλια, Πλάτανος, Κουκουνάρα, Όσμνάνα, Βοϊδοκοιλιά) ή Πυλία να είχε όργανωθεί πολύ νωρίτερα από την ΥΕ ΙΙΙ Β φάση σαν κέντρο έκμετάλλευσης του γεωργικού πλούτου της Μ. και, μάάλιστα, με την ύπαρξη του άπόλυτα άσφαλισμένου άρμου του Ναβαρίνου, που επέτρεπε τόν έλλιμενισμό του στόλου και την έμπορική έπικοινωνία με όλα τά αίγαιά παράλια και τίς άκτές της Άδριατικής και της Σικελίας.

Μικρότερη πυκνότητα πληθυσμού σημειωνόταν στα προς Ν και ΝΑ της σημερινής Πύλου εδάφη. Στην περιοχή μεταξύ Κυπαρισσίας - Περιστεριάς - Μουριατάδας - Χαλβάτσου - Φαρακιάδας - Φλόκα Φιλιατρών - Άρμενίων, δηλαδή στην περιοχή του άρμου Ψυχρό, δέν ύπήρχε καθόλου κατοίκηση, όπως και στην παραλιακή περιοχή ανάμεσα στην Κυπαρισσία και τόν ποταμό Νέδα. Ίσως, όμως, μελλοντικές άνασκαφές καλύψουν αυτά τά κενά. Η άύξηση του πληθυσμού ήταν γενική και, μάάλιστα, στην πεδιάδα του Πάμισου, στο Στενυκλάριο πεδίο, στην Πυλία και σε όλη τη βορειότερη περιοχή της, στην παραλία ανάμεσα στο νησί Πρώτη και την Κυπαρισσία καθώς και στον Αιυάωνα του Κυπαρισσιέντος και την κοιλάδα της Σουλιμιάς. Άύξηση πληθυσμού, μικρή, βέβαια, αλλά ουσιαστική, σημειώθηκε και κατά μήκος της δυτικής και ανατολικής άκτής του Μεσσηνιακού κόλπου.

Ταυτόσημη, περίπου, θεωρείται ότι ήταν και η περιοχή που έλεγχόταν στους ύστερους Μυκηναϊκούς χρόνους από τό άνάκτορο του Έγκλιανου και που περιλάμβανε τό πλείστον, αν όχι τό σύνολο, της Μ. Βέβαια, πρέπει να ληφθούν ύπόψη και η γεωγραφική διάρθρωση της Μ. και τά στοιχεία των πινακίδων του Έγκλιανου και τό γεγονός ότι αυτή τη στιγμή είναι γνωστό μόνο ένα ύστερομυκηναϊκό άνακτορικό κέντρο σε όλη τη Μ., όπως, επίσης, η ύπαρξη σημαντικού άριθμού σφραγίδων με γρύπες σε τάφους διάφορων θέσεων, όπως στον Έγκλιανό (χρυσός σφραγιστήρας και σφραγίσματα), στην Τραγάνα, στο Ρούτση, στην Κουκουνάρα και στα Νιχώρια. Η φανερή αυτή προτίμηση προς τό φανταστικό άν (ζώο, που χρσήμεμε πάντα σαν βασιλικό έμ-

βλημα), που παριστανόταν δίπλα στο θρόνο στα άνάκτορα του Έγκλιανου και της Κνωσού, δέν φαίνεται ότι ήταν τυχαία και ύποδηλώνει, ίσως, την ύπαρξη και στην Έδρα (κέντρο) και σε άλλες περιοχές της έπικράτειας του ίδιου βασιλικού συμβόλου που είχαν και άλλοι ύποτελείς μεγαλοκτηματίες σαν προτιμώμενο έμβλημα έξάρτησης.

Τό κέντρο της πυλιακής έπικράτειας βρισκόταν σε ύψόμετρο 185 μ. και σε άπόσταση 4 χλμ. από τη Χώρα Τριφυλίας στο λόφο του Έπάνω Έγκλιανου. Ο όργανωμένος από την ΜΕ εποχή οικισμός άπέκτησε στις πρώιμες φάσεις της Μυκηναϊκής εποχής όχύρωση λόγω της επέκτασής του σε όλη την έπίπεδη έκταση στην κορυφή του λόφου. Στην αρχή των Ύστερομυκηναϊκών χρόνων (ΥΕ ΙΙΙ Α) κτίστηκε μεγάλο άνακτορικό δώμα στο ΝΑ τμήμα του λόφου, που καταστράφηκε από πυρκαγιά, για να παραχωρήσει τη θέση του στην έπόμενη ΙΙΙ Β φάση σε ένα μεγαλύτερο άνακτορικό συγκρότημα με πρώτο άροφο, που κατέλαβε όλο τό ΝΑ τμήμα.

Τό κεντρικό τμήμα του συγκροτήματος ήταν τό πρόπυλο είσοδου, η έξωτερική αλλη, τό λογιστικό άρχείο των 1.000 πινακίδων γραμμικής γραφής Β, τό κυρίως μεγάλο και οι γύρω άποθηκευτικοί χώροι (άγγείων, λαδιού, άρωματικού έλαίου), καθώς και οι χώροι κατοίκησης στον έπάνω άροφο. Κύριο διακοσμητικό σύνολο ήταν οι πολυπληθείς τοιχογραφίες που προϋποθέτουν φυσικό φωτισμό σε όλη την έκταση του ανακτόρου και κυρίως στην αίθουσα του θρόνου με τη μεγάλη έστια στη μέση και τούς τέσσερις κίονες τριγύρω, που υποβάσταζαν τό ύπερυψωμένο για τό φωτισμό όπαιο και τη διπλή καπνοδόχο. Τά κύρια θέματα των τοιχογραφιών ήταν σκηνή θυσίας, σκηνή μάχης κ.ά. συγγενικά με τό μυθικό περιβάλλον θέματα, αλλά άποδομένα με την τεχνολογία της ήπειρωτικής σχολής του fresco (γρύπες κ.ο.κ.).

Η γλώσσα της εποχής ήταν η έλληνική, όπως φάνηκε από την άνάγνωση των πινακίδων, από τίς όποιες προέκυψε διμερής διαίρεση της έπικράτειας του ανακτόρου με 16 τοπωνύμια και αξιόλογη διοικητική όργάνωση. Άπό τίς πόλεις και τούς οικισμούς που αναφέρονται στις πινακίδες του Έγκλιανου δέν προκύπτουν ταυτίσεις με τίς πόλεις της έπικράτειας του γηραιού Νέστορα. Έξόλλου, η έλλειψη όποιαδήποτε μνείας του όνόματος της Μ. στις πινακίδες και στον Νηών Κατάλογο της Ίλιάδας δέν έπιτρέπει να ταυτιστεί με βεβαιότητα τό άνάκτορο του Έγκλιανου, δυτικά της Πυλίας, με τό βασίλειο του Νέστορα που πρέπει να ήταν βορειότερα στην Τριφυλία (H. T. Wade - Gery, AJA 1948, 115 κ.έξ., Σπ. Μαρινάτος σε διάφορα δημοσιεύματα, E. Meyer, *Messenien*, RE, Suppl XV, 1978, 227). Πάντως, η ύπαρξη τοπωνυμίων βοιωτικής και θεσσαλικής καταγωγής στη Μ. έπιβεβαιώνει την κάθοδο των Νηλειδών από τίς περιοχές αυτές σε μία άπροσδιόριστη άκόμη εποχή.

Τό άνάκτορο του Έγκλιανου καταστράφηκε από πυρκαγιά πριν από τά τέλη της ΥΕ ΙΙΙ Β φάσης (1200 π.Χ.) ενώ είχε παύσει να ύπάρχει όποιαδήποτε δραστηριότητα στην Περιστεριά, ενώ έγκαταλείπονταν η Μάλαθη, τά Νιχώρια και η Κουκουνάρα, και λίγο πώ πριν από την έκτεταμένη καταστροφή της Άργολιάδας. Όπως η θέση του Έγκλιανου δέν κατοικήθηκε πιά, έτσι άνακόπηκε και η ζωή σε όλη τη Μ. με άποτέλεσμα να άπομείνει λιγότερο από τό 1/10 του πληθυσμού των Μυκηναϊκών χρόνων. Στους περισσότερους τάφους

δέν υπάρχουν κτερίσματα μετά την YE III B φάση. Η αϊφνίδια αυτή σε καταπληκτικό ποσοστό μείωση του πληθυσμού της Μ. προκάλεσε πολλά ερωτηματικά και ως προς την πιθανή μετακίνηση του πληθυσμού της. Αναμφισβήτητα, οι Μεσσήνιοι τράπηκαν σε άλλες περιοχές που δεν έχουν καθοριστεί ακόμα. Ο Kiechle (Kadmós, 1962, 98 κ.έξ., 109 κ.έξ.), υπέθεσε ότι οι Μεσσήνιοι μετανάστευσαν στην Ανατολική Αρκαδία εξαιτίας της όμοιότητας των τοπωνυμίων των δύο περιοχών.

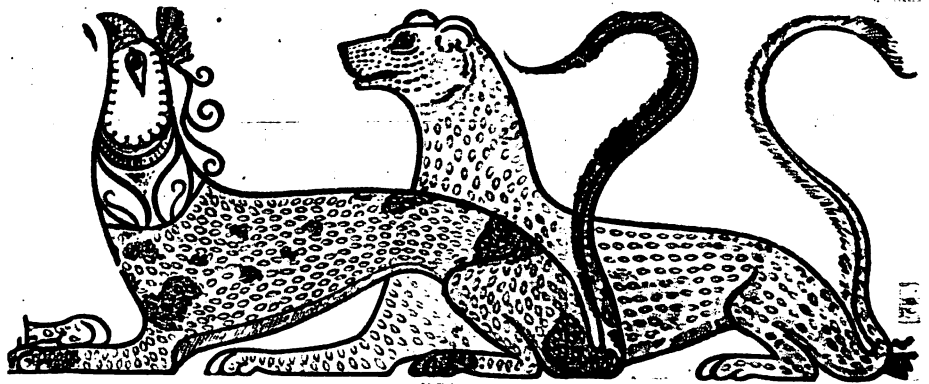
Σε δηλ τή Μ. η ζωή συνεχίστηκε τό 120 π.Χ. αι. σε περισσότερους από 10 οικισμούς. Ανάμεσά τους και τὰ Νιχώρια που άναβίωσαν κατά τὰ τέλη τής YE III Γ φάσης και ό γειτονικός τής Μάλθης λόφος που χρησίμευσε σάν καταφύγιο. Έτσι, μόνο στα Νιχώρια πιστοποιήθηκε συνεχής κατοίκηση από τή Μυκηναϊκή ως και τή Γεωμετρική εποχή, ενώ και ό θολωτός τάφος 1 τής Τραγάνας χρησιμοποιήθηκε από τούς Μυκηναϊκούς ως τούς Γεωμετρικούς χρόνους (V. R. d' A. Desborough, *The Greek Dark Ages*, 1972, 250 - 7, A. Snodgrass, *The Dark Age of Greece*, 1971, 87, 171, 211). Οι ένδειξεις, εξάλλου, που υπάρχουν γι' αυτή τήν περίοδο προέρχονται, κατά τό πλείστον, από τάφοις που χρησιμοποιήθηκαν περιοδικά και όχι από οικισμούς.

Μυκηναϊκή κεραμική. Στους μυκηναϊκούς χρόνους επικράτησε ή χρήση του ταχύστροφου κεραμικού τροχού σε δηλ τή Μ. Τά αγγεία, κατά τό πλείστον, είχαν κάθε είδους διακόσμηση και, μάλιστα, σε σημαντικές ποικιλίες, γεγονός που όφειλόταν στήν καιρία θέση που κατείχε ή μεσσηνιακή έπαρεια στό μυκηναϊκό κόσμο. Η ποιότητα των πρώτων μυκηναϊκών αγγείων βελτιώθηκε σύντομα ώστε νά χαρακτηρίζονται τέλεια.

Στήν άρχή τής Μυκηναϊκής εποχής, και Γ-σως πιο πριν, έμφανίστηκε ή κύλικα (μόνωτη και συχνά, άμφίπροχη), που εξελίχθηκε γρήγορα, ενώ και άλλα αγγεία μυκηναϊκού τύπου γνωρίζουν αντίστοιχη εξέλιξη.

Στήν YE I περίοδο συνεχίστηκε ή κατασκευή άμαυρόχρωμων αγγείων (που βρέθηκαν στήν Περιστεριά, στα Νιχώρια, στή Μάλθη, στον Έγκλιανό, στήν Κουκουνάρα) και μινυακών αγγείων (κάνθαροι και αγγεία με έγχαρκτη διακόσμηση που βρέθηκαν στις ίδιες με τὰ άμαυρόχρωμα θέσεις) και, μάλιστα, κατά τή ΜΕ παράδοση (δέπας άμφικύπελλον, πρόχος, πίθοι εύρύστομοι). Η χειροποίητη κεραμική (μόνωτα κύπελλα) χρησιμοποιούνταν εύρύτατα γιά οικιακή χρήση, καθώς και πλατιά ήταν ή διάδοση των κυπέλλων Κεφτιού, με στολιδωτή (girrling) διακόσμηση, όφθαλμωτές σπείρες και μικρά άνθη. Άντιπροσωπευτική είναι ή κεραμική που βρέθηκε στα Βορούλια Τραγάνας και άποτελεί «κλειστό εύρημα» από μία άποθήκη αγγείων, που περιλάμβανε κύπελλα Κεφτιού, άμαυρόχρωμα γεφυρόστομα αγγεία, όμοιώματα μινυακών κανθάρων, άμαυρόχρωμη κεραμική, χονδροειδή αγγεία με μαστοειδείς άποφύσεις, τρίμιζο κόρνο, μόνωτη κύλικα, όμοιώματα μεταλλικών αγγείων κτλ. Παρόμοια είναι ή εικόνα από τήν κεραμική των Νιχωρίων, όπου, έπίσης, χρησιμοποιούνταν, όπως σε δηλ τή Μ., ή ίδια διακοσμητική τάση στα αγγεία.

Στήν YE II φάση χρησιμοποιούνταν εύρύτατα διάφορα κύπελλα Κεφτιού, οι άνακτορικού ρυθμού εύμεγέθεις πιθαμφορείς με θέματα από τό θαλάσσιο κόσμο, με ρυθμό χλωρίδας, στροβιλορόδακες, ιερό κισσό, waz, γυνιώδεις θολώσεις κ.ο.κ. Άκόμα χρησιμοποιήθηκαν κύλικες έφυραϊκού τύπου (* Κοράκου),



Άνάκτορο Έγκλιανού. Τοιχογραφίες με παράσταση γρύπα, λέοντα και σκύλων.

είσηγμένα από τήν Κρήτη αγγεία και άλλα καθάρη ήπειρωτικού τύπου, όπως λεβητοκυάθια, άλάβαστρα με ρακεττόσχημα σχέδια και βραχώδεις άποδόσεις αντίστοιχα. Στα τέλη τής YE II φάσης είχαν μεγάλη διάδοση στή Μ., όπως και στήν ύπόλοιπη ήπειρωτική Έλλάδα (ιδιαίτερα τής ανατολικής άκτής), τὰ πήλινα αγγεία που καλύπτονταν από κασσίτερο, τὰ λεγόμενα έπικασσιτερωμένα, που προορίζονταν άποκλειστικά γιά ταφική χρήση σε άντικατάσταση των σπάνιων (εξαιτίας τής σπανιότητας του μετάλλου) άργυρών. Γιά ταφική χρήση χρησιμοποιούνταν από τήν άρχή τής Μυκηναϊκής εποχής οι πίθοι ως και τήν εποχή του άνακτορικού ρυθμού (άνακτορικός πιθαμφορέας θολωτού τάφου Βαγενά Έγκλιανού) και άλλοι εύρύστομοι πίθοι γιά άνακομιδή παλαιότερων ταφών (Περιστεριά).

Στήν τρίτη μυκηναϊκή φάση χρησιμοποιούνταν μεγαλόσχημα αγγεία, πρόχοι, μόνωτες κύλικες, κρατήρες, τὰ όμοιώματα των πιθαμφορέων, εξελιγμένα άλάβαστρα (πιξιδόσχημα), δειροκύπελλα, ρυτά και δίωτες κύλικες με ύψηλότερο στέλεχος. Η διακόσμηση ήταν, συνήθως, άπλή γραμμική ή έκφυλιζόταν από τὰ άρχικά στάδια της. Άγγειοπλαστεία υπήρχαν σε πολλές περιοχές τής Μ. και τό κυριότερο κέντρο παραγωγής ήταν τό άνακτορικό κέντρο του λόφου του Έπάνω Έγκλιανού στήν YE III A:2 και στήν III B φάση (12ος αι. π.Χ.). Τό άνάκτορο ήταν, ουσιαστικά, κεντρικός διαθέτης κεραμικών και άγροτικών προϊόντων γιά όλη τή γύρω περιοχή, όπως φαίνεται από τούς πολυπληθείς άποθηκευτικούς πίθους λαδιού και τίς χιλιάδες των κυλικών στις διάφορες άποθήκες. Τά αγγεία αυτά χρονολογούνται μέχρι τὰ τελευταία χρόνια τής YE III B φάσης και λίγα μεταγενέστερα αγγεία θά προέρχονται από τήν όποιαδήποτε χρήση του χώρου σε μεταγενέστερα χρόνια. Εισηγμένα αγγεία Ύστερομυκηναϊκών χρόνων στή Μ. έχουν βρεθεί στα Παλαιαχώρια Κουκουνάρας (YE III A-B) και στα Νιχώρια.

Όπλα. Εύρεία ήταν στή Μ. ή διάδοση όρισμένων έπιθετικών και άμυντικών όπλων, όπως των τόξων, των ξιφών και των όδοντόφρακτων κρανών. Τά τόξα, χρησιμοποιήθηκαν, άρχικά, στή Νεολιθική - ΠΕ εποχή, όποτε κατασκεύαζαν αιχμές από όσιανό με δύο κνώδοντες στις πλευρές (Βοϊδοκοιλιά). Στή ΜΕ εποχή οι αιχμές ήταν πολύ μικρές (τριγωνικές με έλαφρά κύρτωση στος με τις πλευρές και δύο κνώδοντες πίσω, συνήθως από πυρίτη - Κεφαλόβρυσο, Βολιμιδία, Γουβαλάρη). Στή συνέχεια, από τὰ τέλη τής ΜΕ εποχής, αύξήθηκαν οι διαστάσεις τους με χρήση πυρίτη και όσιανού και έγιναν πραγματικά μικροκαλιτεχνήματα στή Μυκηναϊκή εποχή, όποτε με τούς κυρτούς κνώδοντες στο πίσω μέρος πήραν τή μορφή που έχουν οι δαγκάνες των καβουριών. Από τίς αιχμές βελών που βρέθηκαν σε πολύ μεγάλο άριθμό σε δηλ τή Μ. (όπως κατατίθονταν βέλη σε φαρέτρες μαζί με τούς νεκρούς στούς τάφοις) σε σχέση με τήν ύπόλοιπη Έλλάδα φαίνεται πόσο σωστά ή άρχαία έλληνική παράδοση κάνει ειδικό λόγο γιά περίφημους Μεσσήνιους τοξευτές, όπως γιά τον Μελανέα (Παυσ. Δ 2,2) και τον Εύρυτο που κληροδότησε τό όνομαστό τόξο του στον Ίφιτο και αυτός στον Όδυσσέα που με αυτό έκανε τή Μνηστηροφονία στήν Ίθάκη (φ 11 κ.έξ.). Είναι, εξάλλου, γνωστό ότι ό Ήρακλής και ό Εύρυτος «ήριζον πρός τούς άθανάτους περί τόξων» και, έπειδή ό Εύρυτος προκαλούσε τον Άπόλλωνα νά διαγωνιστούν στο τόξο, φονεύθηκε από τον όργισμένο θεό (θ 226 - 8).

Τά όδοντόφρακτα κράνη κατασκεύαζονταν από τὰ ύστατα ΜΕ - πρώιμα YE I χρόνια με μικρά πλακίδια χαλών (δοντιών άγριοχοιρών) που ήταν, άρχικά, διάτρητα στα άκρα (Περιστεριά, Κεφαλόβρυσο Βολιμιδίου, Γουβαλάρη) και με πλευρική διάτρηση πάντοτε γιά τήν προσραφή στο δερμάτινο πλήτημα του έσωτερικού του κράνους κατά τή Μυκηναϊκή εποχή (Γουβαλάρη, Βοϊδοκοιλιά, Τραγάνα, Έγκλια-

νός, Ρούτση, Περιστεριά, Κακόβατος). 'Η μεγάλη αυτή διάδοση στη Μ. οφείλεται, προφανώς, στα μεγάλα δάση και τις ρεματιές της Δ-ΝΔ Πελοποννήσου (όπως στην εποχή του Ξενοφώντα), όπου θα ύψιρχαν πολλοί αγριόχοιροι. Πρβλ. τή Χοίρειο νάπη.

Χάλκινα ξίφη μεγάλου μήκους (τύπου Α με άπεστρογγυλεμένους ώμους και μικρή λαβή) μαρτυρούν έμπορικές με τήν Κρήτη επικοινωνίες γύρω στο 1600 π.Χ. και μετά και άποτελούν τά παλαιότερα παραδείγματα του είδους τους. Αυτά έχουν βρεθεί στον Κακόβατο, στον μικρό ΜΕ/ΥΕ Ι τάφο τής Περιστεριάς, στο θολωτό τάφο Βαγενά Έγκλιανού, στο θολωτό τάφο 2 του Ρούτση και στο θολωτό τάφο Νιχωρίων. Πολλά από αυτά είχαν καμφθεί για να μήν ξαναχρησιμοποιηθούν κατά τις δοξασιές τής εποχής.

Ιστορικοί χρόνοι. 'Υποστηρίζεται ότι ή δωρική μετανάστευση (11ος π.Χ. αι.) ήταν ή αίτια γι' αυτή τή μακροχρόνια ελάττωση του πληθυσμού τής Μ., αλλά ή σκέψη αυτή δεν στέκεται πιά. Βέβαια, ή δωρική διάλεκτος ύπήρξε τό γλωσσικό ίδίωμα πού κυριάρχησε στους 'Αρχαίους, τούς πρώιμους Κλασικούς και μετά χρόνους άλλα από τής συγκριτικές μελέτες πού έγιναν φαίνεται πιθανότερο ότι ό έκδιωρισμός τής Μ. είχε γίνει πρίν από τόν έπιβληθέντα σπαρτιατικό ζυγό. 'Η κάθοδος των Δωριέων από τούς Πρωτογεωμετρικούς και Γεωμετρικούς χρόνους άκολουθήσε σάν μιá άνετη διείσδυση μετά από τήν έρήμωση τής Μ. 'Η κατάληψη πού έγινε σέ θέσεις πού δεν φαίνεται να είχαν κατοικηθεί στους Μυκηναϊκούς χρόνους, είχε σάν άποτέλεσμα τόν έκδιωρισμό τής αρχαϊκής διαλέκτου των περασμένων αίωνων (Fr. Bechtel, Griech. Dialekte II, 422 κ.έξ.). 'Η αύξηση, όμως, του πληθυσμού έπιτεύχθηκε άργότερα στους Γεωμετρικούς χρόνους, όποτε στα τέλη τής περιόδου άρχίζει ή έκ νέου χρήση μυκηναϊκών τάφων με τήν προσπάθεια των Μεσσηνίων να άποκτήσουν μυθικούς προπάτορες (Μαρινάτος, *Das Altertum I*, 1955, 140 κ.έξ., PdP XVI, 1961, 219 κ.έξ., ΑΔ 16, 1960, Β, 112 κ.έξ., Snodgrass 1971, 194).

Μετά τήν κατάληψη τής Μ. από τούς Σπαρτιάτες οι σάν 100 άναφερόμενες πόλεις τής ανατολικής άκτής του Μεσσηνιακού κόλπου περιλάμβαναν τς πόλεις των περιοίκων και θεωρούνταν ότι άνήκαν στη Λακωνία. Σέ αυτές άνήκαν όρισμένες πόλεις πού άργότερα περιλαμβάνονταν στο σύνολο των Έλευθερολακώνων. Με τήν επέκταση τής σπαρτιατικής κυριαρχίας στη Μ., έλευθερολακωνικές πόλεις και περιοχές είναι γνωστές στη δυτική άκτή του Μεσσηνιακού κόλπου ('Ασίνη), στη δυτική άκτή τής Μ. (Μεθώνη), στην ανατολικά του Πάμισου περιοχή (Θουρία, Αίθαια) και στη νότια του Νέδα περιοχή ως τόν Αύλινα στα ένδότερα τής Κυπαρισσίας. Πάντως, στις πόλεις των Έλευθερολακώνων δεν φαίνεται να συμπεριλαμβάνονταν οι περιοχές Κυπαρισσίας και Πύλου. Είναι φανερό, λοιπόν, ότι τό μεγαλύτερο μέρος τής Μ. δεν είχε τήν έλευθερία πού άπολάμβανε τό υπόλοιπο.

Έξεγέρσεις ειλώτων σημειώθηκαν μετά τό 500 π.Χ. και τό 464 π.Χ. Στην πρώτη περίπτωση μπορεί να οφείλεται και ή άδυναμία των Σπαρτιατών να μετάσχουν με άγμα στη μάχη του Μαραθώνα, καθώς δείχνει και ή αλλαγή του όνόματος τής σκελικής πόλης Ζάγκλης σέ Μεσσήνη από μετανάστευση Μεσσηνίων. Στη δεύτερη περίπτωση άνάγεται άλλο συμβάν: από ύπόσχεση του Σπαρτιάτη βασιλιά Πausanias να έλευθερωθούν οι ειλωτες;

προήλθε ή μεγάλη εξέγερση των ειλώτων τό 464 π.Χ. τής Λακωνίας και τής Μεσσηνίας, δηλαδή του συνόλου τής Λακωνικής. 'Η άτυχής ενέργεια των Σπαρτιατών (462 π.Χ.) να ζητήσουν να έπιστρέψει τό στρατιωτικό άγμα 'Αθηναίων, πού είχε προέλθει στην πολιορκία τής 'Ιθώμης, δόηγησε στον όστρακισμό του Κίμωνα και άργότερα στην έκρηξη του Πελοποννησιακού πολέμου. Οι ύπερασπιστές τής 'Ιθώμης συνηκόλησαν τό 461/460 π.Χ. και, με τή βοήθεια των 'Αθηναίων έγκαταστάθηκαν στη Ναύπακτο. Έτσι, με αυτές τς εξέγέρσεις θεωρείται ότι εξεργάγησαν συνολικά τέσσερις μεσσηνιακούς πολέμους. 'Η άποψη του περιηγητή Πausanias ότι από τήν έκστρατεία αυτή των Μεσσηνίων τής Ναυπάκτου (Δ 25) προέρχεται ή άνάθεση τής Νίκης (του Παιωνίου) στην Όλυμπία (Δ 26,1) δεν φαίνεται να ευσταθεί άπόλυτα. Οι Μεσσηνίοι τής Ναυπάκτου ήταν σύμμαχοι των 'Αθηναίων στον Πελοποννησιακό πόλεμο και πήραν μέρος σέ πολλές έπιχειρήσεις τους ('Ηλις, Κορινθιακός κόλπος, Οινιάδα νήσοι, Κέρκυρα, Αύτωλια, Άργος, Άμφιλοχικόν), ενώ οι Μεσσηνίοι τής Μεσσηνίας τούς βοήθησαν στην κατάληψη του Κορυφασίου (βλ. λ.) και στην παράδοση των Σπαρτιατών τής Σφακτηρίας. Γι' αυτό, σέ αυτή τή συνολική δραστηριότητα των Μ. τής Ναυπάκτου και τής Πύλου των έτών 429 - 6 π.Χ. πρέπει να οφείλεται τό άνάθεμα τής Νίκης (του Παιωνίου) άφού στυλιστικά τό έργο τοποθετείται στους μετά τό 430 π.Χ. χρόνους. Πρβλ. W. Døhnga; 1968.

Οι Μεσσηνίοι ειλωτες έγκαταστάθηκαν με τή βοήθεια των 'Αθηναίων στην Κεφαλλονία, τελικά, όμως, έπέστρεψαν στην Πύλο. Οι τελευταίοι Μεσσηνίοι τής Ναυπάκτου και τής Κεφαλλονιάς άπομακρύνθηκαν (400 π.Χ.) με παρέμβαση των Σπαρτιατών και κατέληξαν σάν μισθοφόροι στον Διονύσιο Α' των Συρακουσών.

Μετά τήν ήττα των Σπαρτιατών στη μάχη των Λευκτρων έλευθερώθηκε ή Μ. και ή πόλη 'Ιθώμη - Μεσσήνη έγινε πρωτεύουσα τής περιοχής. Έπιθυμία των Θηβαίων και του Έπαμεινώνδα, πού τιμήθηκε από τούς Μεσσηνίους σάν ήρωας - ίδρυτής, ήταν να ύπάρχει μιá αντίρροπη δύναμη στα έπεκτατικά σχέδια τής Σπάρτης. Με τήν άπελευθέρωση τής δυτικής άκτής από τούς Άρκάδες (365 π.Χ.) ένοποιήθηκε τό σύνολο του μεσσηνιακού κράτους, ενώ οι σπαρτιατικές πόλεις και περιοχές των περιοίκων (ανατολικά του Πάμισου, Άσίνη και Μεθώνη) έμειναν άρχικά αυτόνομες.

Τό 362 π.Χ. οι Μεσσηνίοι βοήθησαν τούς Μεγαλοπόλτες και τούς Θηβαίους στη μάχη τής Μαντινείας, μετά τήν όποια ή Μ. άναγνωρίστηκε από όλους, εκτός από τούς Σπαρτιάτες σάν ανεξάρτητο κράτος. Τό 356 π.Χ. συμμεμάχησαν οι Μεσσηνίοι με τούς 'Αθηναίους έναντίον των Σπαρτιατών και τό 352 π.Χ. βοήθησαν τούς Μεγαλοπόλτες έναντίον των Σπαρτιατών.

Ο Φίλιππος Β' τής Μακεδονίας βοήθησε τούς Μεσσηνίους με χρήματα και μισθοφόρους. Δεύτερη συμμαχία με τήν 'Αθήνα σχηματίστηκε με πρωτοβουλία του ρήτορα Δημοσθένη, στον όποιο, όμως, οι Μεσσηνίοι δεν ύπάκουσαν όταν τούς ζήτησε να μετάσχουν στην πανελλήνια ένωση κατά του Φιλίππου Β'. Μετά τή μάχη τής Χαϊρώνειας (338 π.Χ.) ό Φίλιππος έπέτρεψε τήν ένωση των πλεων των περιοίκων τής ανατολικής άκτής του Μεσσηνιακού κόλπου με τή Μεσσήνη. 'Η ενέργεια του αυτή ήταν ή αίτια να χαρακτηρι-

στεί ό Φίλιππος σάν δεύτερος ίδρυτής τής Μ.

Μετά τό Λαμιακό πόλεμο, στον όποιο πήραν μέρος οι Μεσσηνίοι, μακεδονική φρουρά έγκαταστάθηκε στην πρωτεύουσα τους, ή όποια άπομακρύνθηκε, τελικά, τό 313 π.Χ. επί 'Αντιγόνου. Οι Μεσσηνίοι δεν πήραν μέρος στην άπόκρουση των Γαλατών (279 π.Χ.) και ή διαρκής αντίθεση τους με τή Σπάρτη και τήν 'Αρχαία Συμπολιτεία τούς δόηγησε στα μέσα του 3ου π.Χ. αι. σέ στενές σχέσεις με τήν Αιτωλική Συμπολιτεία. Τό 233 π.Χ. μετά τς κοινωνικές μεταρρυθμίσεις του βασιλιά τής Σπάρτης Κλεομένη Γ' προκλήθηκε γενική άναστάτωση και στη Μ. με άποτέλεσμα να καταφύγει ό Φιλοποίμην από τή Μεγαλόπολη στη Μεσσήνη. 'Επί Φιλίππου Ε' ή Αιτωλική Συμπολιτεία έκανε έπεμβάσεις στη Μ. πού διατηρούσε τούς δεσμούς της με τήν 'Αρχαία Συμπολιτεία και σάν άποτέλεσμα εξεργάγη ό συμμαχικός πόλεμος με συμμετοχή και τής Μ. πού αντιμετώπισε με έπιτυχία μιá εισβολή των Σπαρτιατών υπό τό βασιλιά Λυκούργο. Μετά τή λήξη του πολέμου άκολουθούν άιματηρές άναταραχές στη Μ. έναντίον τής κρατούσας όλιγαρχίας. Τελικά (215/4 π.Χ.) έπήλθαν δημοκρατικές άλλαγές, αλλά ή ιστορία τής Μ. παρουσιάζει πολλά σκοτεινά σημεία. Τότε άπέτυχε ή προσπάθεια του Φιλίππου να καταλάβει τή Μ. με άποτέλεσμα οι Μεσσηνίοι να συμπράξουν με τήν Αιτωλική Συμπολιτεία και άντάλλαγμα τήν άνακατάληψη τής Πύλου, πράγμα πού δεν έπιτεύχθηκε. Τό 169 π.Χ. οι Μ. επανέκαμψαν στην 'Αρχαία Συμπολιτεία. Καί δεν έλαβαν μέρος στο Β' μακεδονικό πόλεμο. 'Από τήν άρνηση των Μεσσηνίων τό 191 να επανασυνδεθούν με τήν 'Αρχαία Συμπολιτεία προκλήθηκε εισβολή και λεηλασία τής χώρας. Με παρέμβαση του Φλαμινίου ή εισβολή διακόπηκε, αλλά οι Μεσσηνίοι ύποχρέωθηκαν να επανενταχθούν στην 'Αρχαία Συμπολιτεία. Μετά τή θανάτωση του Φιλοποίμενος επαναλήφθηκε ή λεηλασία τής Μ. Μετά τήν κατάληψη τής Έλλάδας από τούς Ρωμαίους τό Μόμμιο δεν σχηματίστηκε κεντρική έξουσία στη Μεσσήνη με ύποτελείς τς άλλες μεσσηνιακές πόλεις. Σέ αυτές τς πόλεις βρισκονταν στην κορυφή τής έξουσίας σύνεδροι. Στη διάρκεια τής Ρωμαϊκής έποχής τιμήθηκαν ιδιαίτερα, όπως και από τς άλλες ελλαδικές περιοχές, οι Ρωμαίοι αυτοκράτορες και τά μέλη των οικογενειών τους, ενώ ή Μεσσήνη χαρακτηριζόταν σάν «μητρόπολις» του κοινού των Έλλήνων. Τό 365 π.Χ. ή Μεθώνη καταστράφηκε από ισχυρότατο σεισμό.

Βιβλιογραφία: Valmin N., *Etudes topographiques*, 1930. Valmin N., *Swed. Messenia Expedition I* (Maitli), 1938. Meyer E., *Pylos*, RE XXIII, 1953, 2113. Μαρινάτος Σ., *Άνασκαφή εν Πύλω*, ΠΑΕ 1952 - 66. Philippson A., *Die griech. Landschaften*, III, 1959, 371 κ.έξ., 520 κ.έξ. Ventris M., - Chadwick J., *Documents in Myc. Greek*, 1956. McDonald W. A., - R. Hope Simpson, *AJA* 1961, 1964, 1969. Ailin P., *Das Ende der myken. Fundstätten*, 1962. Συριόπουλος Κ., *Προϊστορία Πελοποννήσου*, 1964. Heubeck A., *Aus der Welt der frühgriech. Linearfeln*, 1966, 31 κ.έξ. Blegen C. W., *Palace of Nestor*, I - III, 1968, 1969, 1973. McDonald W. A., *Progress into the Past*, 1967, 184, 195 κ.έξ. Του ίδιου, *Hesperia*, 1972, 1975. Του ίδιου και Rapp G., *Minnesota Messenia Expedition*, 1972. Hiller St., *Studien zur Geographie des Reiches um Pylos*, 1972. Loy W. G., *The Land of Nestor, a physical Geography of the SW Peloponnese*, Washington, 1972. Κορρές Γ. Σ., *Άνασκαφή Πύλου*, ΠΑΕ 1974 - 1978. Του ίδιου, *Τύμβοι, θάλοι και ταφικοί κύκλοι Μεσσηνίας*, Πρακτικά Α' Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών Β', 1976, 337 - 69. Schachermeyr Fr., *Die Ägäische Frühzeit*, 1 - 2 (1976). Pelon Ol., *Tholoi, Tumuli et Cercles Funéraires*, 1976. Dickinson Ol., *The Origins of Myc. Civilisation*, 1977. Meyer E., *Messenien*, RE Suppl XV, 1978, 155 - 289. G. Rapp - St. Aschenbrenner, *Excavations at Nichoria*, I, 1978. R. Hope Simpson - Ol. Dickinson, *Gazetteer I*, 1979, 126 - 80.